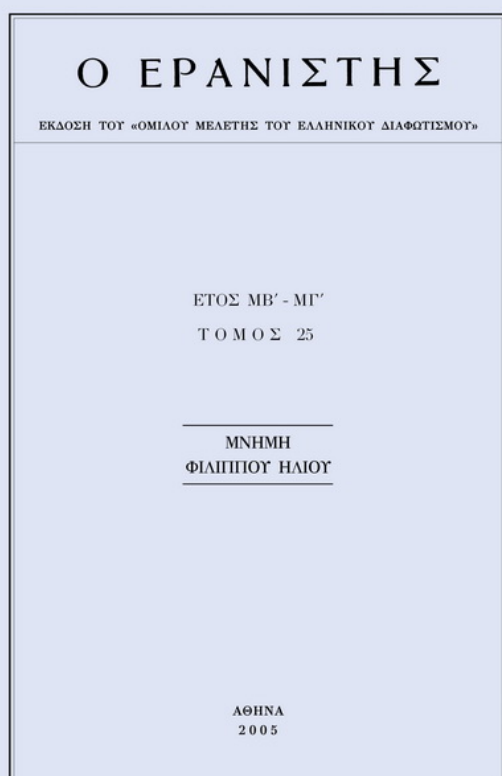

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Ο Αργύρης Φιλιππίδης και η Μερική Γεωγραφία του. Ένα σχόλιο.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

doi: [10.12681/er.40](https://doi.org/10.12681/er.40)

To cite this article:

Δημητρόπουλος Δ. (2005). Ο Αργύρης Φιλιππίδης και η Μερική Γεωγραφία του. Ένα σχόλιο. *The Gleaner*, 25, 201–244. <https://doi.org/10.12681/er.40>

Ο ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ
ΚΑΙ Η ΜΕΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ
Ένα σχόλιο

ΤΟ 1978 Ο ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΣΠΕΡΑΝΤΣΑΣ, εξέδωσε, με επιμέλεια του αρχιμανδρίτη Φιλάρετου Βιτάλη, τα ανέκδοτα μέχρι τότε κείμενα του Μηλιώτη πρόκριτου και λόγιου Αργύρη Φιλιππίδη, *Μερική Γεωγραφία και Βιβλίων Ηθικών*. Το πρώτο εικονογραφεί με «γεωγραφικό» τρόπο ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού χώρου στις παραμονές της Επανάστασης του 1821, ενώ το δεύτερο αναδεικνύει όψεις των ηθικών κανονιστικών προτύπων και της νοοτροπίας που διακατείχε τις προουχοντικές τουλάχιστον ομάδες της εποχής.¹ Παρ' όλα αυτά τόσο ο συγγραφέας όσο και τα κείμενά του έμειναν μάλλον στο περιθώριο των νεοελληνικών σπουδών και ελάχιστα αξιοποιήθηκαν από την ιστορική έρευνα. Σε αυτό, νομίζω, συνέβαλαν οι εκδοτικές περιπέτειες των γραπτών του. Το χειρόγραφο της *Μερικής Γεωγραφίας* που θα μας απασχολήσει εδώ παρέμεινε άγνωστο εντελώς στην έρευνα, στην ιδιοκτησία των απογόνων της οικογένειας Φιλιππίδη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960,² οπότε παραδόθηκε στον Γιάννη Κορδάτο για μελέτη από τον κάτοχό του Θ. Σπεράντσα. Ο Γ. Κορδάτος περιέλαβε στο

1. Για τα χειρόγραφα, την τύχη τους και το περιεχόμενό τους βλ. την «Εισαγωγή» του Θ. Σπεράντσα, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, Μερική Γεωγραφία – Βιβλίων Ηθικών*, πρόλογος-επιμέλεια Φιλ. Βιτάλης, Αθήνα 1978, σ. 13-22. Για το *Βιβλίων Ηθικών* βλ. και τα σχόλια του Σπ. Ι. Ασδραχά, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: Η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 183-189.

2. Μνεία της ύπαρξης του χειρογράφου απαντά σε βιογραφικό κείμενο για τον Δανιήλ Φιλιππίδη, γραμμένο από το θείο του Θ. Σπεράντσα Πολύκαρπο Συνοδινό, μετέπειτα μητροπολίτη Γόρτυνος-Μεγαλοπόλεως και κατόπιν Μεσσηνίας. Εκεί σημειώνεται: «Τούτου [του Α. Φιλιππίδη] υπάρχει χειρόγραφον βιβλίων (σ. 206) καλούμενον *Γεωγραφία Μερική*. Καίτοι ούτος δεν είχε την πολυμερή μάθησιν του αδελφού του, όμως είναι παρατηρητικός και συναισθάνεται βαθέως την κακοδαιμονίαν του Έθνους και δη της ιδίας πατρίδος του, της Θεσσαλίας. Περιέχει δε πολυτίμους γνώσεις περί των τόπων, ούς οίδεν» (βλ. Πολύκαρπος Συνοδινός, «Δανιήλ Φιλιππίδης», *Η Καινή Διδαχή* 13-14 (1920), 103, πβ. Θ. Σπεράντσα, *ό.π.*, σ. 23).

ογκώδες βιβλίο του για την επαρχία Βόλου και Αγιάς εκτεταμένα αποσπάσματα του, που αφορούν τους οικισμούς των παραπάνω επαρχιών.³ Ήταν ενθουσιώδης απέναντι στο έργο του Α. Φιλιππίδη,⁴ το κείμενο όμως πέρασε σχεδόν απαρατήρητο.⁵ Η πλήρης έκδοση του σωζόμενου χειρογράφου από τον Θ. Σπεράντσα το 1978 δεν βελτίωσε και πολύ τη διάδοση του έργου, καθώς και πάλι η χρήση του στις ιστορικές μελέτες παρέμεινε μάλλον ανιμική.

Είναι νομίζω ενδιαφέρον ότι η διπλή αυτή όψιμη προβολή του έργου του Α. Φιλιππίδη από δύο πνευματικά περιβάλλοντα που βρίσκονταν το ένα στον αντίποδα του άλλου — αυτό της κομμουνιστικής αριστεράς και εκείνο της επίσημης ορθόδοξης εκκλησίας — όχι μόνο δεν ώθησε στην ανάδειξη του έργου αλλά, αντίθετα, συνέβαλε ώστε να τεθεί έξω από το επίκεντρο των πηγών που τροφοδότησαν τις σύγχρονες ιστορικές σπουδές. Τα πρόσωπα και οι χρονικές συγκυρίες έπαιζαν, νομίζω, εδώ καθοριστικό ρόλο. Η *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς* αποτελεί για τον Γ. Κορδάτο, που πέθανε στις 28 Απριλίου 1961, το στερνό βιβλίο του που είδε τυπωμένο. Παρά τη γνωστή στράτευση της γραφίδας του Γ. Κορδάτου στην Αριστερά, αποτελεί ένα παραδοσιακό στη μορφή και στο περιεχόμενο έργο, του τύπου των «από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς» τοπικών ιστοριών που κυριάρχησαν στην τοπική ιστοριογραφία στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, δείγματά τους όμως επιβίωσαν και επιβιώνουν συχνά μέχρι τα πολύ πρόσφατα χρόνια. Παράλληλα είναι ένα «γεροντικό» έργο που κυριαρχείται από το νόστο, την αγάπη και το ενδιαφέρον του πηλιορείτη συγγραφέα για

3. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς από τα αρχαία χρόνια έως σήμερα*, Αθήνα, εκδ. 20ός αιώνας [1960], 1043, σ.

4. Ο Γ. Κορδάτος σημειώνει στον πρόλογο του βιβλίου του, αναφερόμενος στις πληροφορίες που παρέχει ο Α. Φιλιππίδης για τα χωριά του Πηλίου και της Αγιάς: «έγραψε την ιστορία τους με γλαφυρό ύφος, δίνοντας ένα σωρό πληροφορίες για την κοινωνική και παραγωγική κατάσταση των μερών αυτών, αποθησαυρίζοντας ακόμα και πολλές τοπικές παραδόσεις» (βλ. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 9).

5. Ο Β. Σκουβαράς είναι μία από τις εξαιρέσεις. Σε μικρά μελετήματα που δημοσίευε στην εφημερίδα *Θεσσαλία* είχε επισημάνει το ενδιαφέρον του κειμένου και χρησιμοποιήσει συχνά αποσπάσματα από το έργο Α. Φιλιππίδη, τα οποία αντλούσε είτε από το βιβλίο του Γ. Κορδάτου είτε από τον Θ. Σπεράντσα μετά την έκδοση του χειρογράφου, βλ. Β. Σκουβαράς, *Από το λειμών της παράδοσης. Πηλιορείτικα*, τ. Α', Αθήνα 1981 και τ. Β', Αθήνα 1983, Ευρετήρια. Μνεία του χειρογράφου βλ. και Ηλ. Γεωργίου, «Η περί των Αγιωτών άδικος κρίσις του Γρηγορίου Κωνσταντά», *Θεσσαλικά Χρονικά. Έκτακτος έκδοσις*, Αθήνα 1965, σ. 519.

την ιδιαίτερη πατρίδα του, που στην εργογραφία του είχε ήδη εκδηλωθεί από τον Μεσοπόλεμο,⁶ επιτάχθηκε όμως στα τελευταία χρόνια της ζωής του.⁷

Ο Γ. Κορδάτος όμως στη δεκαετία πλέον του 1960 —παρά την ευρεία κυκλοφορία του έργου του που συνεχίστηκε και μετά το θάνατό του, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1980 με συνεχείς επανεκδόσεις των βιβλίων του— διατηρούσε μια ιδιότυπη σχέση με το κομμουνιστικό κόμμα, βρισκόταν όμως εκτός των ορίων της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, όχι μόνο εξαιτίας της μήνης εναντίον του από την πλευρά της παραδοσιακής συντηρητικής ιστοριογραφίας, αλλά και των αποστάσεων που τηρούσαν απέναντί του οι εκπρόσωποι της νέας ιστοριογραφίας. Οι τελευταίοι, αν και αναγνώριζαν τη ριζοσπαστικότητα και την καθοριστική επίδραση που είχε το μεσοπολεμικό έργο του, του καταλόγιζαν απλουστεύσεις, σχηματοποιήσεις, παρανοήσεις, έλλειψη ακαδημαϊκότητας και κακή χρήση των πηγών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η δημοσίευση από τον Γ. Κορδάτο τμημάτων ενός άγνωστου μέχρι τότε τεκμηρίου όχι μόνο δεν συντέλεσε στην ένταξή του στο οπλοστάσιο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά αποτέλεσε ένα βάρος που το συνόδευσε και κατά το μετέπειτα ταξίδι του.⁸

Από την άλλη πλευρά ο εκδότης του χειρογράφου, ο Θεοδόσης Σπεράντσας (1888-1979),⁹ ανήκε σε ένα περιβάλλον πολύ διαφορετικό από εκείνο του περίπου συνομηλίκου του Γ. Κορδάτου. Κατέλαβε δημόσιες κυβερνητικές θέσεις, τιμήθηκε με τον τίτλο του Μεγάλου Λογοθέτη της Εκκλησίας της Ελλάδος (1931), υπήρξε ποιητής και λογοτέχνης, συγγραφέας αναγνωσμά-

6. Βλ. για παράδειγμα τη μελέτη του *Η Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στο 1821*, Αθήνα 1930.

7. Έτσι το 1955 εκδίδεται στην Αθήνα η μελέτη του Γ. Κορδάτου, *Τα Αμπελάκια και ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, που το κύριο θέμα της είναι βεβαίως η οργάνωση της βιοτεχνικής παραγωγής στην περιοχή, είναι όμως αγκιστρωμένη και στον τόπο. Είχαν προηγηθεί επίσης στη δεκαετία του 1940 και κάποιες άλλες εργασίες που άπτονταν έμμεσα θεσσαλικών θεμάτων· το 1945 η ξαναδουλεμένη έκδοση μιας παλαιότερης μελέτης του με τίτλο: *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*, και το 1946 *Η αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ (6/19 Μάρτη 1910)*.

8. Ο Θ. Σπεράντσας, που παραχώρησε το χειρόγραφο για μελέτη στον Γ. Κορδάτο, του καταλογίζει ότι «το εχρησιμοποίησε σύμφωνα με την γνωστή νοστροπία του» (Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 16, σημ. 2).

9. Σημειώνεται ότι ο Θ. Σπεράντσας ήταν πλέον 91 ετών όταν εκδόθηκαν τα χειρόγραφα του Α. Φιλίππιδη, το βιβλίο του δε αυτό ήταν το τελευταίο που είδε τυπωμένο, «το κύκνειο του άσματος», όπως χαρακτηρίστηκε σε σημείωμα με αυτό τον τίτλο που δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του στο περιοδικό *Εκκλησία ΝΣΤ'* (1979), 247.

των εκπαιδευτικού και χριστιανικού χαρακτήρα, καθώς και μελετημάτων κυκλαδικού λαογραφικού ενδιαφέροντος, εκδότης κατά τον Μεσοπόλεμο της καθημερινής συντηρητικής εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος*, υπεύθυνος έκδοσης διαφόρων εκκλησιαστικών εντύπων και συντάκτης «περιλάλητων άρθρων, ελληνορθόδοξου παλμού και μαχητικότητας» —όπως εύγλωττα τα χαρακτηρίζει ο επιμελητής του βιβλίου του αρχιμανδρίτη Φιλάρετος Βιτάλης— τα οποία δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες όπως *Εκκλησία*, *Φωνή της Εκκλησίας*, *Ορθόδοξος Τύπος* κ.ά.¹⁰ Η έκδοση λοιπόν του έργου του Α. Φιλιππίδη κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης —εποχής που χαρακτηριζόταν από έκρηξη της πολιτικοποίησης και ιδεολογική κυριαρχία της Αριστεράς— από πρόσωπα που ήταν στενά συνδεδεμένα με συντηρητικά και εκκλησιαστικά περιβάλλοντα, βρίσκονταν όμως παράλληλα εκτός της θεσμικής ιστορικής έρευνας, αποτέλεσε ένα επιπλέον αρνητικό πρόσημο για την υποδοχή και αποδοχή της *Μερικής Γεωγραφίας*.¹¹

Ο συγγραφέας

Ο συγγραφέας της *Μερικής Γεωγραφίας* Αργύρης Φιλιππίδης ήταν γόνος πολύκλαδης, εύπορης προϋχοντικής οικογένειας των Μηλιών, που εγκαταστάθηκε στην περιοχή προς τα μέσα ή τα τέλη του 17ου αιώνα, προερχόμενη

10. Βλ. τον «Πρόλογο» του Φ. Βιτάλη στο βιβλίο του Θ. Σπεράντσα (ό.π., σ. 9-10) και τον «Πίνακα Εργασιών» του (ό.π., σ. 349-351), όπως επίσης και όσα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Εκκλησία* (ΝΣΤ' (1979), σ. 238-243), απ' αφορμή του θανάτου του. Σύντομο βιογραφικό σημείωμα του Θ. Σπεράντσα βλ. και Β. Μουστάκης, «Θεοδόσης Σπεράντσα», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, Αθήνα 1967, σ. 374. Βιογραφικά στοιχεία περιέχονται επίσης στον επιχρήδειο που εκφώνησε ο Φ. Βιτάλης (*Εκκλησία* ΝΣΤ' (1979), 239-241): μεταφέρουμε εδώ ένα μικρό απόσπασμα που εικονογραφεί την τοποθέτηση του εκλιπόντος, αλλά και του επιμελητή της *Μερικής Γεωγραφίας*, στις πολιτικές συγκρούσεις της εποχής: «Όταν έγινε η απελευθέρωσις, διέτρεξε τον άμεσο κίνδυνον, μετά από προδοτική σύλληψίν του, να εκτελεσθή απ' τους Ελασίτες! Κατά θαυμαστό όμως τρόπο διασώθηκε. Και έγινε, δίχως άλλο, κατά μυστηριώδη τρόπο, όργανον της βουλής του Θεού να σωθή τότε κι' η Ελλάδα μας απ' εκείνη την τρομακτική θύελλα. Επλήρωσε όμως ο αείμνηστος γι' αυτό βαρύτατον τίμημα την απαγωγή και την στιγνή δολοφονία της εκλεκτής συζύγου του Ευτέρπης» (ό.π., σ. 240).

11. Θα πρέπει να προστεθεί εδώ ότι στην περιορισμένη διάδοση του έργου συνέβαλε πολύ το γεγονός ότι, καθώς αποτελούσε έκδοση του συγγραφέα, δεν προωθήθηκε από κάποιον εκδοτικό μηχανισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι σήμερα, σχεδόν 30 χρόνια μετά την κυκλοφορία του, ενώ το βιβλίο απουσιάζει από όλα τα κεντρικά βιβλιοπωλεία της Αθήνας, «φιλοξενείται» συστηματικά στο ετήσιο εκπτωτικό παζάρι βιβλίων που διοργανώνεται στην Αθήνα.

ενδεχομένως από τη βόρεια Εύβοια.¹² Ο ίδιος μνημονεύει τον παππού του, Αργύρη Φιλίππου, ως έναν από τους πρώτους οικιστές του χωριού.¹³ Σύμφωνα με τη διατύπωση του Γρηγ. Κωνσταντά «εγεννήθη [...] από γονείς ευκαταστάτους και τα πρώτα φέροντας εν τη πατρίδι»,¹⁴ φαίνεται δε ότι κατείχε σημαντική ακίνητη και χρηματική περιουσία και μετείχε σε ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες.¹⁵ Παράλληλα μια αναλυτική καταγραφή της προσωπικής του κινητής περιουσίας, η οποία περιλαμβάνεται σε κατασχετήριο έγγραφο που συντάχθηκε τον Αύγουστο του 1815, αποκαλύπτει ενδιαφέροντα στοιχεία του οικιακού εξοπλισμού και των συνθηκών ζωής στην κατοικία του.¹⁶

Μια ένδειξη των οικονομικών δυνατοτήτων της οικογένειας παρέχει επιστολή που απέστειλε στις 22 Οκτωβρίου 1800 ο Αργύρης Φιλίππιδης προς τον αδελφό του Δανιήλ. Εκεί αναφέρεται στην αγορά μεγάλης έκτασης γης, που βρίσκεται στα Ζεβρόγια, μια περιοχή ανάμεσα στα Λεχώνια και τις Μη-

12. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 23.

13. *Ο.π.*, σ. 168-169. Σύμφωνα με μια παράδοση που μεταφέρει ο Γ. Κορδάτος, *Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 334-335, ο «πιο τρανός πρόκριτος που λεγόταν Φιλίππου» τέθηκε επικεφαλής των προκρίτων και κατοίκων της περιοχής και χρησιμοποιώντας ως πρόφαση ηθικά παραπτώματα των μοναχών της μονής της Αγίας Τριάδας τούς εκδίωξαν από τη μονή και κατέσχσαν τη μεγάλη ακίνητη περιουσία της.

14. Βλ. Γρ. Κωνσταντάς [νεκρολογία Δανιήλ Φιλίππιδη], *Αθηνά*, έτος β' τχ. 121, 1833, σ. 486 κ.ε., πβ. Δημ. Οικονομίδης, «Δανιήλ Φιλίππιδου Βίος και έργον (1750-1832)», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), 208. Για την οικογένεια Φιλίππιδη, την καταγωγή, το οικογενειακό της δένδρο βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 22-25, βλ. επίσης και βιογραφικά στοιχεία του αδελφού του Δανιήλ, όπου και σποραδικές αναφορές σε όλη την οικογένεια: Αικατερίνη Κουμαριανού (έκδ.), *Δανιήλ Φιλίππιδης – Barbie du Bocage – Ανθιμος Γαζής Αλληλογραφία (1794-1819)*, Αθήνα 1966, σ. 237-268, Δ. Παντελοδήμος, «Δημήτριος Δανιήλ Φιλίππιδης (1750-1832)», στον συλλογικό τόμο *Μορφάι της Μαχνησίας*, Βόλος 1973, σ. 115-137, Δημ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 200-290, όπου και αναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία.

15. Για παράδειγμα, σε έγγραφο με ημερομηνία 4 Απριλίου 1804 φέρεται να έχει δώσει «πόλιτζα» 2.200 γροσιών σε «συντροφία» που διακινούσε λάδι προς την Κωνσταντινούπολη (Βιβλιοθήκη Μηλίων, φάκελος Κ, έγγραφο 39). Με την ευκαιρία θα ήθελα να ευχαριστήσω την προϊσταμένη της Βιβλιοθήκης Μηλίων κυρία Βαρβάρα Κουτέ-Ευαγγέλου και τη συνεργάτιδά της κυρία Παρασκευή Τσιάνου για τη διευκόλυνση και την πρόθυμη βοήθεια που μου παρείχαν κατά την αναζήτηση πληροφοριών για τον Αργύρη Φιλίππιδη στο αρχειακό υλικό που φυλάσσεται εκεί.

16. Βιβλιοθήκη Μηλίων, φάκελος Κ, έγγραφο 1 και 7: δημοσιεύεται εδώ σε παράρτημα (τμήμα του εγγράφου έχει δημοσιεύσει ο Γ. Θωμάς, «Κοινοτικοί κανιγάδες στις Μηλίες του Περίου (1790-1819)», *Τρικαλινά* 1 (1981), 176-177).

λιές: «μία γη ευφορότατη και εύμορφος, γη, ως άλλη γη της Αιγύπτου και της Πολωνίας», όπως χαρακτηριστικά την περιγράφει ο ίδιος στη *Μερική Γεωγραφία*. Η περιοχή ανήκε παλαιότερα σε Τούρκους ιδιοκτήτες, και έπειτα πέρασε στην κατοχή Ελλήνων από τους οποίους η οικογένεια του Α. Φιλιππίδη αγόρασε ένα μεγάλο τμήμα.¹⁷ Στην επιστολή ο Α. Φιλιππίδης κάνει λόγο για 35.000 γρόσια που καταβλήθηκαν για να αποκτηθεί το ήμισυ των Ζεβροχίων. Επισημαίνει επίσης, όσον αφορά ειδικότερα τα οικογενειακά τους συμφέροντα, ότι απέκτησαν ένα τμήμα της γης αυτής, κυρίως στην περιοχή Δρούζια, και καταβάλλοντας 14.000 γρόσια συνέστησαν μία «κουμπανία», απαρτιζόμενη από τέσσερα μερίδια, με σκοπό την καλλιέργειά της. Ο Αργύρης είναι αισιόδοξος για τις οικονομικές απολαβές που θα έχουν από τη γη αυτή, καθώς, όπως γράφει, ελπίζει σύντομα («να κάμη αυτό που επήραμεν, 30.000 ή και 40.000 γρόσια»).¹⁸ Αργότερα ο Δανιήλ Φιλιππίδης το μερίδιό του —το οποίο αντιστοιχούσε στο $\frac{1}{4}$ της «κουμπανίας» και το κατείχε από κοινού με τον Γρηγόριο Κωνσταντά— το πρόσφερε για τη λειτουργία της Σχολής των Μηλιών. Την πληροφορία μεταδίδει από τη Βιέννη ο Α. Γαζής στον, εγκατεστημένο πλέον στις Μηλιές, Γρ. Κωνσταντά με επιστολή που του στέλνει στις 20 Αυγούστου 1815: «Την Ζεβρόχιαν την αφιέρωσεν [ο Δ. Φιλιππίδης] από τώρα εις το Σχολείον, και κύτταξε να την κάμης ζάπτι [: να την παραλάβεις]». ¹⁹ Την είδηση επαναλαμβάνει με περισσότερες λεπτομέρειες και σε μεταγενέστερη επιστολή του στις 12 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου: «Τον εις Ζεβρόχιαν ελαιώνα του τον αφιέρωσε και αυτόν εις το Σχολείον. Μοι έστειλε το αναγκαίον περί τούτου γράμμα, και έν άλλο προς τον ανεψιόν του Γεώργιον, το οποίον και Σοι περικλείω, δυνάμει του οποίου θέλει οικειοποιηθεί η Σχολή τον ρηθέντα ελαιώνα, και να λάβης και το μαζούλι [: προϊόν] τούτου του χρόνου».²⁰

Λίγα πράγματα είναι γνωστά για το βίο του Αργύρη Φιλιππίδη. Γεννήθηκε στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1750 ή στα πρώτα της επόμε-

17. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 167-168, όπου και αναλυτική περιγραφή του τόπου. Βλ. επίσης όσα αναφέρει ο Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου*, *ό.π.*, σ. 327-330.

18. Το έγγραφο δημοσιεύει ο Ρ. Καμηλάρις, *Γρηγορίου Κωνσταντά βιογραφία - λόγοι - επιστολαί, μετά περιγραφής των Μηλεών και της Σχολής αυτών*, Αθήνα 1897, σ. 115-116, πβ. και Δ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 206. Στο έγγραφο χρησιμοποιούνται οι λέξεις «άσπρα» και «γρόσια» κατά πάσα πιθανότητα χωρίς νοηματική διάκριση.

19. Βλ. Β. Σκουβαράς, «Σελίδες από την ιστορία της Μηλιώτικης Σχολής», *Ηώς* 92-97 (1966), 268.

20. Βλ. Β. Σκουβαράς, *ό.π.*, σ. 270.

νης, καθώς ήταν νεότερος από τον αδελφό του Δανιήλ, γνωστό λόγιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού και συγγραφέα της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, ο οποίος είχε γεννηθεί μεταξύ 1750-1758.²¹ Κατά πάσα πιθανότητα σπούδασε στη Σχολή των Μηλιών που, χάρη στις ενέργειες του αδελφού του και των επίσης συγγενών του Γρηγορίου Κωνσταντά και Άνθιμου Γαζή, είχαν καταστεί κέντρο παιδείας και καλλιέργειας των ιδεών του Διαφωτισμού,²² και μετέπειτα στην επίσης φημισμένη Σχολή της Ζαγοράς.²³ Ζούσε μόνιμα στις Μηλιές, όπου διαχειριζόταν την οικογενειακή περιουσία και παράλληλα μετείχε ενεργά στις κοινοτικές υποθέσεις και στην ενοικίαση των φορολογικών προσόδων της περιοχής.²⁴ Η τελευταία δραστηριότητα τον ενέπλεξε στις μα-

21. Βλ. σχετικά Αικατερίνη Κουμαριανού, *Δανιήλ*, ό.π., σ. 238, Δ. Οικονομίδης, ό.π., σ. 204-205, Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 23-24.

22. Βλ. σχετικά Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 25-29. Για την πνευματική παράδοση και για τη Σχολή των Μηλιών βλ. επίσης Ρ. Καμηλάρης, ό.π., σ. 18-28, Β. Σκουβαράς, ό.π., σ. 241-278, Κ. Λιάπης, «Η Μηλιώτικη Σχολή και η βιβλιοθήκη της», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 6 (1984), 65-96, Ι. Δ. Κανδήλης, *Μηλιές, ένα σημαντικό πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού κατά τους τελευταίους προ του 1821 χρόνους*, Αθήνα 1985, G. P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, μετάρραση* Φ. Κ. Βώρος, επανέκδοση Αθήνα 1994, σ. 239-256. Ο ίδιος ο Α. Φιλιππίδης υποστήριζε ότι το σχολείο των Μηλιών ήταν «καλό» και τόνιζε την αξία του δασκάλου του Άνθιμου. Σημείωνε μάλιστα υπονοώντας τον αδελφό του και τους εξαδέλφους του, χωρίς όμως να τους αναφέρει ονομαστικά: «Τούτος ο δάσκαλος έβγαλε μαθητάς πολλούς προκομένους. Και μερικοί δεν ανεπαύθησαν πλέον να βλέπουν και να έχουν έναν τοιούτον ενάρετον διδάσκαλον· αλλ' ήθελαν να τρέξουν εις την Ευρώπην, να μάθουν εκείνην την δυτικήν σοφίαν. Και τόσον την έμαθαν, οπού έφθασαν εις τον ανώτατον βαθμόν αυτής και ηκούσθησαν παντού» (βλ. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 170-171). Σύμφωνα με την καταμέτρηση του Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. 1) Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερανιστής* 12 (1975), 175, ένδεκα πρόσωπα καταγόμενα από τις Μηλιές ήταν εγγεγραμμένα ως συνδρομητές σε βιβλία της παραπάνω περιόδου, για την αγορά 68 συνολικά αντιτύπων. Συνδρομητές από τις Μηλιές έχουν εντοπιστεί στα βιβλία: Φρ. Σοάσιος, *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής*, τ. Α'-Δ', Βενετία 1804: 1 συνδρομητής, Άνθ. Γαζής, *Λεξικόν Ελληνικόν*, τ. Α'-Γ', Βενετία 1809, 1812, 1816: 7 συνδρομητές, Θ. Φαρμακίδης, *Στοιχεία της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. Α'-Δ', Βιέννη 1815-1818: 1 συνδρομητής και Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Α'-Β', Βιέννη 1818: 2 συνδρομητές (βλ. ό.π., σ. 128, 140-141, 147, 150-151 αντιστοίχως).

23. Βλ. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 29.

24. Για τα είδη των φόρων που βάρυναν τα «βακουφικά» και τα «χανιλίδικα» χωριά του Πηλίου —στα τελευταία περιλαμβάνονταν και οι Μηλιές— και τις μεθόδους είσπραξής τους βλ. S. Petmezaz, *Recherches sur l'Économie et les Finances des villages du Pélion, région d'industries rurales, ça 1750-1850*, δακτ. διδακτορική διατριβή, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 1989, σ. 199 κ.ε., και ο ίδιος, «Διαχείριση των κοινοτικών οικονομικών και κοινοτική κυριαρχία: η στρατηγική των προυχόντων: Ζαγορά 1784-1822», *Μνήμων* 13 (1991), 78-93.

κρές αντιπαραθέσεις που ταλάνιζαν τους προκρίτους των χωριών του Πηλίου και ειδικά των Μηλιών στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.²⁵

Στις διαμάχες αυτές αναφέρονται ήδη στα 1791 και οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* Δ. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, όταν, κάνοντας μία παρέμβαση κατά την περιγραφή της ιδιαίτερης πατρίδας τους, απευθύνονται συμβουλευτικά προς τους συμπατριώτες τους.²⁶

Οι διενέξεις αυτές οδήγησαν τον Αργύρη Φιλιππίδη σε αναγκαστική απομάκρυνση από την πατρίδα του το καλοκαίρι του 1815,²⁷ στην αποκορύφωση μιας διαμάχης που η τύχη θέλησε να λάβει χώρα ακριβώς την εποχή που οι συγγενείς του Γρ. Κωνσταντάς και Άνθ. Γαζής ίδρυσαν σε νέες βάσεις τη Σχολή των Μηλιών.²⁸ Οι απόψεις που έχουν προβληθεί για τους λόγους της

25. Αναφορές σε σχετικές αντιπαραθέσεις βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», επανέκδοση, *Αντιχάρισμα στον Ν. Πανταζόπουλο, Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* 19, τχ. 3, Θεσσαλονίκη 1986 (α' έκδοση *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* 14, τχ. 3, Θεσσαλονίκη 1967), σ. 388-394, Γ. Θωμάς, «Κοινοτικοί καυγάδες», ό.π., σ. 169-188, S. Petmezas, *Recherches*, ό.π., σ. 185-194.

26. Οι νοουθεσίες τους είναι χαρακτηριστικές: «Μηλιώται! ως πότε τέτοιοι, ως πότε φθόνοι και διχόνιας αναμεταξύ σας! Τι εκατορθώσατε έως τώρα με αυτά; Αυτό οπού είσθε, καταβυθισμένοι δηλαδή εις χρέη βαθύτατα, εις μία κακορριζικιά οπού κάμνει έναν φιλόπατρι να δακρύη όταν στοχάζεται την κατάστασί σας [...] Στοχασθήτε εις τι κατάστασι σας έφεραν αι διχονιάς σας, αφήσετέ ταις τέλος πάντων στοχασθήτε πως είναι ολέθριας σας· διορθωθήτε, έως πότε να πασχίζετε μόνοι σας με ταις στάσες σας, και διχονιάς σας διά τον παντελή αφανισμό σας αγαπηθήτε, συμφωνήσετε, το πρώτο κινητήριό σας ας είναι εις το εξής ο έρωτας της πατρίδος σας» (βλ. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 184-185).

27. Όπως σημειώνει ο Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 24, στην οικογενειακή βιβλιοθήκη του βουλευτή Γ. Φιλιππίδη σωζόταν το δεύτερο τεύχος των απομνημονευμάτων του Α. Φιλιππίδη, στο οποίο ανέφερε λεπτομέρειες για τις προσωπικές του περιπέτειες κατά το διάστημα της εξορίας του. Πιθανότατα πρόκειται για τον δεύτερο τόμο, για τον οποίο κάνει λόγο στο εισαγωγικό του σημείωμα ο συγγραφέας της *Μερικής Γεωγραφίας*. Ο Θ. Σπεράντσας σημειώνει ότι δεν μπόρεσε να βρει το κείμενο αυτό.

28. Το συμφωνητικό για την ίδρυση της σχολής υπογράφηκε μεταξύ των Άνθ. Γαζή και Γρ. Κωνσταντά το 1814. Ο Γρ. Κωνσταντάς, που είχε εγκατασταθεί στις Μηλιές, ολοκλήρωσε τις οικοδομικές εργασίες και έκανε τα εγκαίνια της Σχολής στις 8 Αυγούστου 1815, τις ημέρες δηλαδή που ο Α. Φιλιππίδης είχε εξαναγκαστεί σε φυγή (βλ. Ρ. Καμηλάρις, *Γρηγορίου Κωνσταντά*, ό.π., σ. 19-20 και Β. Σκουβαράς, «Ξελίδες», ό.π., σ. 245-248). Για την εγκατάσταση του Γρ. Κωνσταντά στις Μηλιές βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς, «Γρηγόριος Κωνσταντάς», *Ιστορικά Φροντίσματα, Α' Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, έκδ. επιμ. Πόπη Πολέμη, Αθήνα 1992, σ. 92-93.

αντιπαράθεσης του Α. Φιλιππίδη με τους προκρίτους των Μηλιών συνδέουν, ορθά νομίζω, το θέμα με τη διαχείριση των φορολογικών προσόδων της περιοχής, κάποιες από αυτές όμως περιέχουν και ασάφειες ή παρανοήσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση για τη φύση και τα αίτια της σύγκρουσης. Τις μεταφέρουμε εδώ συνοπτικά: σύμφωνα λοιπόν με μια εκτίμηση, η διαμάχη ξεκίνησε όταν ο Α. Φιλιππίδης πλειοδότησε κατά την ενοικίαση του τοπικού «μουκατά», με αποτέλεσμα να εγείρει το φθόνο των άλλων προκρίτων που τον κατηγόρησαν στην Πύλη ως καταχραστή.²⁹ Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, λίγα χρόνια πριν από την Επανάσταση του 1821, υπήρξε έντονη σύγκρουση μεταξύ του Α. Φιλιππίδη και του προκρίτου της Μακρινίτσας Αναγνωστάκη, σχετικά και πάλι με τη διαχείριση των φόρων και την έδρα του βοεβόδα.³⁰ Μια άλλη κρίση για τη δράση του Α. Φιλιππίδη αποφαίνεται ότι απέτυχε στην οικονομική διαχείριση του «μουκατά» της περιοχής, τον οποίο είχε αναλάβει, και μάλιστα «το χειρότερο ήταν ότι δεν τον παρέδωσε ολόκληρο στους Τούρκους· ένα μέρος το καταχράστηκε».³¹ Τέλος, στο πλαίσιο μιας πιο πρόσφατης διεξοδικής μελέτης για την οικονομία και τη φορολογία των χωριών του Πηλίου στην Τουρκοκρατία, επισημαίνεται η πληροφορία ότι ο Α. Φιλιππίδης υπήρξε «κοινοτικός ταμίας στις Μηλιές στα χρόνια 1806-1810 και μέχρι το 1815, κατηγορήθηκε για κατάχρηση εξουσίας και λεηλασία των δημοσίων προσόδων», κατηγορίες συνήθεις για την εποχή, που οδήγησαν τον ίδιο σε αυτοεξορία στην Κωνσταντινούπολη και την περιοχή σε αναβρασμό, ο οποίος τελικά έληξε με συμβιβασμό που επιτεύχθηκε τις παραμονές της Επανάστασης του 1821.³²

Η περιδιάβαση στο εκδεδομένο και ανέκδοτο αρχειακό υλικό της κοινότητας των Μηλιών επιτρέπει να φωτιστούν —αν και με σημαντικά κενά νομίζω ακόμη— ορισμένες πλευρές των αντιπαράθεσεων αυτών, καθώς και της θέσης της οικογένειας του Α. Φιλιππίδη και του ίδιου προσωπικά σε αυτές. Η οικογένεια λοιπόν Φιλιππίδη, μέσω του εμπορικού οίκου που, συνεταιρικά με τον Δ. Κωνσταντάκη, διατηρούσαν οι αδελφοί Αργύρης και Κωνσταντίνος στην Κωνσταντινούπολη, είχε εξασφαλίσει στην πρώτη δεκαετία του 19ου

29. Αναφέρεται από τον Θ. Σπεράντσα, *ό.π.*, σ. 34-36, χωρίς βιβλιογραφική ή άλλη τεκμηρίωση.

30. Σχετικά γράφει ο Β. Σκουβαράς, «Καραμπασιώτικα», *Από το λειμώνα της παράδοσης. Πηλιορείτικα Β'*, Αθήνα 1983, σ. 179-180, χωρίς όμως επίσης να μνημονεύει τις πηγές του.

31. Βλ. Γ. Θωμάς, «Κοινοτικοί», *ό.π.*, σ. 173.

32. Βλ. Σ. Πετμεζάς, «Διαχείριση», *ό.π.*, σ. 101.

αιώνα ισχυρή πρόσβαση στην ενοικίαση των φορολογικών προσόδων της περιοχής, καθώς είχε αποκτήσει τον μουκατά της Αργαλαστής που περιελάμβανε τους φόρους 14 βακουφικών χωριών του Πηλίου.³³ Επίσης ο ίδιος ο Αργύρης Φιλιππίδης κρατούσε την περίοδο 1806-1810 το ταμείο της κοινότητας των Μηλιών.³⁴

Η σύγκρουση της οικογένειας του Α. Φιλιππίδη με άλλους προκρίτους των Μηλιών εκκινεί τουλάχιστον από το 1809. Στις 14 Αυγούστου του χρόνου αυτού ο αδελφός του Αργύρη Κωνσταντίνος προτείνει εγγράφως συμβιβασμό σε αντιπροσωπεία Μηλιωτών που πήγε να τον συναντήσει στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό να διαμαρτυρηθούν για τη συμπεριφορά του ζαμπίτη (= εκπροσώπου του οθωμανού τιμαριούχου) απέναντι σε ένα εκπρόσωπο του Κοινού (: βεκίλη). Η συμφωνία περιείχε προβλέψεις που θα εξομαλύνουν την κατάσταση, διορισμό του Αργύρη Φιλιππίδη —μέχρι την άφιξη του αδελφού του Κωνσταντίνου— ως ενός εκ των τεσσάρων βεκίληδων του χωριού και δέσμευση των δύο αδελφών, επί χρηματική ποινή 5.000 γροσίων, ότι θα σέβονται στο εξής τις αποφάσεις της κοινότητας και τους εκπροσώπους της.³⁵

Στα 1811 ο Α. Φιλιππίδης, μετέχοντας στις οικονομικές δραστηριότητες του οικογενειακού εμπορικού οίκου, είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη όπου, από κοινού με τον εγκατεστημένο εκεί αδελφό του Κωνσταντίνο, διεκδίκησε τον μουκατά κατά πάσα πιθανότητα όχι μόνο των Μηλιών αλλά και της Αργαλαστής. Σε επιστολή που στέλνει τον Μάρτιο του 1812 προς τους προκρίτους των Μηλιών υποστηρίζει, μιλώντας ενδεχομένως και εκ μέρους της κοινότητας, ότι «το χωριό μας ήθελα το πάρω διά το ραάτι μας (= ησυχία

33. Βλ. S. Petmezaz, *Recherches*, ό.π., σ. 245-250. Όπως σημειώνουν οι Δημητριάδες στη *Νεωτερική Γεωγραφία*, παρότι το χωριό της Αργαλαστής «ακόμι και έως τώρα είναι γραμμένο εις τους βασιλικούς κώδικας», στην πράξη όλα τα βακουφικά χωριά υπάγονταν πλέον στη Μακρινίτσα που ήταν το μεγαλύτερο (Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ό.π., σ. 173-175, όπου και περιγραφή του φορολογικού καθεστώτος βακουφικών και χάσιων χωριών).

34. Βλ. S. Petmezaz, ό.π., σ. 245-250.

35. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικές», ό.π., σ. 392, 418-420, όπου και δημοσιεύεται το σχετικό έγγραφο, πβ. και Γ. Θωμάς, ό.π., σ. 171-173. Ας σημειωθεί ότι, ενδεχομένως λόγω της μη σταθερής τήρησης των οικογενειακών ονομάτων, ούτε ο Ν. Πανταζόπουλος, που δημοσιεύει μια σειρά εγγράφων για τον Αργύρη Φιλιππίδη, τον ταυτίζει με το συγγραφέα της *Μερικής Γεωγραφίας*, τον οποίο προφανώς γνώριζε μέσω του έργου του Γ. Κορδάτου, ούτε ο Θ. Σπεράντσας στα βιογραφικά στοιχεία που παραθέτει για τον Α. Φιλιππίδη παραπέμπει στη μελέτη του Ν. Πανταζόπουλου. Αντίθετα το πρόσωπο ταυτίζει ο Γ. Θωμάς, ό.π., σ. 173.

μας)» και απορρίπτει κατηγορηματικά όσα διαδίδονται μετά τον «μισευμμό» του από το χωριό: «άλλος να λέγῃ ὅτι ἔφυγα και ἄλλος να λέγῃ ὅ,τι ἔκαμα το 'καμον με Αλβανίτες». Στην ίδια επιστολή αναφέρει ὅτι εἶδε τον «βεκίλη» του χωριού και δίνει συμβουλές στους πατριώτες του: «απόρησα και με τα ἄρτζια (= αναφορές), νομίζετε ἀδελφοί ὅτι και η Πόλις να εἶναι Μηλιαί; Όχι, λυπούμε την πατρίδα μου, λυπούμε τους φίλους και τα παιδιά μου, και χρέος ἔχω ὅσον ἡμπορέσω διὰ καλόν μας, αφήτε πλέον τα πάθη διατί ὅταν πάθητε τί το ὀφελος». Από ὅσα αναφέρει φαίνεται ὅτι ὑπάρχει και ἄλλος, ἀγνωστος σε εμάς, ισχυρός διεκδικητής του μουκατά, ἀλλά ὁ ἴδιος εκφράζει την αἰσιοδοξία του ὅτι, ὅσον αφορά τουλάχιστον το χωριό τους, θα κατορθώσει να τον πάρει («εμεῖς το χοργιό μας το πέρνωμε με την δύναμιν του Θεού»).36

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ὀργισμένη ἀπόρριψη ἀπό τον Α. Φιλίππιδη της κατηγορίας ὅτι συνεργάζεται ἡ ενεργεί για λογαριασμό των «Αλβανιτών», δηλαδή Αλβανών τοκιστών που δραστηριοποιούνταν και στην περιοχή του Πηλίου, την οποία επαναλαμβάνει και παρακάτω πλειοδοτώντας: «ὅσον ζώμεν Αλβανίτην δεν βάνομεν». Εντούτοις φαίνεται ὅτι διατηρούσε καλές σχέσεις με τον πασά των Ιωαννίνων και την οικογένειά του, για τους οποίους ἄλλωστε του δίνεται με διάφορες ἀφορμές ἡ δυνατότητα να εκφραστεί θετικά στη *Μερικὴ Γεωγραφία*. Η φήμη λοιπόν που κυκλοφορούσε στις Μηλιές, ὅτι δηλαδή ἤθελε να πάρει τον «μουκατά» εκ μέρους του Αλή πασά, ἐνδέχεται να μην στερείται ἀληθείας, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἀκριβῶς μέσω αὐτῆς της τακτικής ἡ οικογένεια του Αλή εἶχε συγκεντρώσει στα χέρια της τὴ διαχείριση των φορολογικῶν προσόδων μεγάλων περιοχῶν που ἐκτείνονταν και ἔξω ἀπὸ τα ὅρια των πασαλικίων τους, ἐνῶ εἰδικότερα στην περιοχή του Πηλίου ὁ Βελή πασάς ἐνδεχομένως ἀπὸ το 1808 ἐνοικίαζε τον μουκατά της Ζαγοράς.³⁷

36. Βιβλιοθήκη Μηλιῶν, φάκελος Η, ἔγγραφο 28. Το ἔγγραφο ἔχει δημοσιεύσει, με ὀρισμένες ὅμως παραληρώσεις που ἀλλοιώνουν το νόημά του, ὁ Γ. Θωμάς, ὁ.π., σ. 174.

37. Βλ. Σ. Πετμεζάς, «Διαχείριση», ὁ.π., σ. 85-86. Η ἐμπλοκή του Βελή πασά στην ἐνοικίαση του μουκατά της Ζαγοράς, που ἀνήκε στη Χατιτζέ Σουλτάνα, μαρτυρεῖται σε ἐπιστολή που ἀποστέλλει στις 21 Δεκεμβρίου 1818 πρὸς τον πατέρα του. Η Ζαγορά ἀναφέρεται ἐπίσης —μαζί με ἄλλα ἐννέα χωριά, που χαρακτηρίζονται ὅλα «τσιφλίκια της Χατιτζέ Σουλτάνας»— σε ἐπιστολή που ἀπευθύνει πρὸς τον Βελή πασά στις 19 Αυγούστου 1819 ὁ καπουτζοχαντάρης του στην Κωνσταντινούπολη Σαῖτ ἐφέντης, με ἀφορμὴ κάποιες ἐκκρεμότητες στη διαχείριση των φορολογικῶν τους προσόδων που φέρεται να ἔχει ἐνοικιάσει ὁ Βελής (βλ. ἀντιστοίχως Β. Παναγιωτόπουλος (ἐκδ.), *Αρχεῖο Αλή πασά Γεναδείου Βιβλιοθήκης*, ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀπὸ το ΚΝΕ/ΕΙΕ). Φαίνεται ἐπομένως ὅτι ἡ ἀπόφανση του Κ. Κούμα, *Ιστορία των ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832 (φωτ. ἀνατύπωση στον τόμο *Οἱ Ἑλλήνες. Διαφωτισμός – Επανάσταση*, Αθήνα 1998), σ. 548, πὼς «μόνον τα χω-

Ο Αργύρης Φιλιππίδης με τον αδελφό του Κωνσταντίνο κατόρθωσαν φαίνεται να πάρουν τον μουκατά του χωριού τους. Η οικονομική του διαχείριση όμως συνάντησε προβλήματα. Έτσι, στις 21 Φεβρουαρίου 1813, 105 κάτοικοι των Μηλιών υπογράφουν πρακτικό εκλογής νέων επιτρόπων της κοινότητάς τους, στους οποίους αναθέτουν να διερευνήσουν «όλους τους κατακαιρούς λογαριασμούς κατά τα δευτέρια των γραμματικών οπού έριχναν εις τους πτωχούς ραγιάδες, ο Αργύρης και Κωνσταντής ώντας πρωεστοί, δηλ. κοντζιαμπασίδες, και να ζητήσουν τα όσα μας λείπουν, από τα όσα μας πήραν χωρίς να έχουν τον τόπον τους και κοντά από αυτό να πασχίσουν, με χέρι των πολλυχρονίων αυθεντάδων μας, να δέσουν και κάθε άλλην υπόθεσιν προς δι-αυθέντευσιν του χωργιού μας, διά να μην πειραζόμεθα απλώς και ως έτυχε και ξοδευόμεθα εκεί οπού δεν ανοίκει, ομοίως να προβάλουν και διά τον Αργύρη Νικολού ανεψιόν του Αργύρη και Κωνσταντή, οπού εμφανώς με αυτούς πάσχει να μας φέρει σχίσματα, εις καιρόν οπού άρχισαν στο χωργιό μας τώρα δύο χρόνια, λείπωντας οι ειρημένοι κοντζιαμπασίδες, να εμβαίνη εις τάξιν και να είναι γνωστά τα έσοδά μας και τα έξοδά μας».³⁸

Δύο χρόνια αργότερα, στις 9 Μαΐου 1815 —είκοσι δηλαδή ημέρες μόλις πριν αρχίσει, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, τη συγγραφή της *Μερικής Γεωγραφίας*— ο Αργύρης Φιλιππίδης βρισκόταν σε δεινή θέση, αφού οι εκμισθωτές του «μουκατά» της Αργαλαστής και των Μηλιών έρχονται σε συμφωνία ώστε να προβούν σε πλειστηριασμό των κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων του.³⁹ Στους μήνες που ακολούθησαν η αναταραχή συνεχιζόταν, καθώς στις 27 Οκτωβρίου 1815 πρόκριτοι των Μηλιών υπογράφουν έγγραφο με το οποίο απειλούν τη λήψη μέτρων εναντίον όποιου «φοβερίζη φανερά όπου και αν σταθή τόσον εις το παζάρι όσον και εις τα εργαστήρια λέγοντας υβριστικά λόγια ατιμώντας τους τιμίους».⁴⁰ Η διαμάχη με τον Α. Φιλιππίδη φαίνεται ότι οξύνθηκε καθώς, όπως δηλώνει στον πρόλογο της *Μερικής Γεωγραφίας* του, είχε φύγει από τις Μηλιές, τουλάχιστον την εποχή συγγραφής του έργου του (1 Ιουνίου - 15 Οκτωβρίου 1815). Παρέμενε όμως μακριά από το χωριό του και μετέπειτα διότι, σε επιστολή που αποστέλλουν στις 17 Νοεμβρίου 1815 οι προεστοί της Μακρινίτσας προς αυτούς των Μηλιών, οι τε-

ρία της Ζαγοράς εξέφυγαν τους όνυχας του τίγριος τούτου [του Αλή πασά]» και ότι «διέ-μειναν μέχρι τέλους αμόλυντοι από την πανούκλαν της εξουσίας του», αποδίδει εν μέρει μόνο τα συμβαίνοντα στην περιοχή.

38. Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος Ζ, έγγραφο 55.

39. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σ. 422-423.

40. Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος Ζ, έγγραφο 22.

λευταίοι φέρονται να τους έχουν γράψει πως ο «μεγάλος Αργύρης δεν ευρέθη αυτού».⁴¹ Δύο ημέρες πρωύτερα, στις 15 Νοεμβρίου 1815, ο μητροπολίτης Δημητριάδος Αθανάσιος σε έγγραφό του καταγράφει την αποτυχημένη απόπειρά του να παρέμβει κατευναστικά και αποτυπώνοντας το κλίμα των ημερών αφηγείται τις οξύτερες αντιπαράθεσεις και τα επεισόδια στα οποία υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας στις Μηλιές.⁴²

Λίγο αργότερα, στις 3 Ιανουαρίου 1816, ο Αθανάσιος και πάλι καλεί πιεστικά τους προεστούς των Μηλιών να προσέλθουν για να κριθούν από τον μουχαβούζη (: φρούραρχο) του Βόλου και βοεβόδα της Μακρινιτσας, στον οποίο φαίνεται ότι είχαν καταφύγει ο Αργύρης Φιλιππίδης και ο ανιψιός του Αργύρης Νικολάου [Φιλιππίδης].⁴³ Δύο μήνες μετά, στις 19 Μαρτίου 1816, το Κοινό των Μηλιών εκλέγει νέους προεστούς για να αντιμετωπίσουν «τους γνωστούς εχθρούς της πατρίδος Αργύρην Φίλιππα και Αργύρην Νικολάου Φιλίππου» και όποιους τυχόν τους υποστηρίζουν στην οικονομική διένεξη που έχουν με την κοινότητα.⁴⁴ Σε καταγραφή μάλιστα του χρέους της Χώρας Μηλιών που συντάχθηκε στις 7 Μαρτίου της ίδιας χρονιάς υπάρχει η σημείωση: «Από τους 65286 όπου άφισαν οι Φιλιππέοι όταν ευγήκαν εις το 1811: οι από τότε κατασταθέντες βεκύλιδες και προεστοί το ελάττωσαν με την κάθε χρόνον οικονομίαν τους και το αφήκαν ως ανωτέρω καταγράφεται: 45458 γρ.».⁴⁵

Αλγεινή είναι η εντύπωση που προκάλεσε στον Άνθιμο Γαζή όλη αυτή η διαμάχη όταν, καθώς φαίνεται, πληροφορήθηκε τα καθέκαστα από τον διαμένοντα στις Μηλιές Γρ. Κωνσταντά. Το γράμμα που του στέλνει στις 10 Αυγούστου 1816 είναι πλημμυρισμένο από οργή και απογοήτευση για την εμπλοκή των συγγενών του και ο παραστατικός λόγος του καθρεφτίζει τα συναισθήματά του: «Ταύτην την νύκταν δεν κοιμήθην ολότελα, στοχαζόμενος τα κακεντρεχή κινήματα των ανεψιών μου. Τι χάλι! Τι κατάστασις διά

41. Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος Η, έγγραφο 28.

42. Το έγγραφο έχει δημοσιεύσει ο Γ. Θωμάς, *ό.π.*, σ. 178-179.

43. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σ. 423-425. Άγνωστη παραμένει η τύχη μιας ακόμη προσπάθειας συνδιαλλαγής που φαίνεται να επιχείρησε ο Αθανάσιος Δημητριάδος στις 26 Νοεμβρίου 1816, προτείνοντας μάλιστα και συγκεκριμένη διαδικασία διεξαγωγής των διαπραγματεύσεων μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών (Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος ΚΓ, έγγραφο 47. Ο Γ. Θωμάς, *ό.π.*, σ. 182-183, δημοσιεύει το μεγαλύτερο μέρος του εγγράφου, το χρονολογεί όμως στα 1817).

44. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σ. 425-426.

45. Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος Ζ, έγγραφο 10, σ. 2.

όνομα Θεού, είναι αυτό!! Δεν εντρέπονται οι ανόητοι; Ποσάκις έγραψα τω Βασίλῃ ν' απέχη από τοιαύτα πράγματα! Αλλ' αυτός κωφάινεται. Αν ήτον τρόπος, τη αληθεία, ήθελα πιάσω ένα μεντζίλι και να φτάσω αυτού. Σε παρακαλώ ειπέ τω εκ μέρους μου όσα ημπορέσης διά να μη κατατρέχωνται, ειπέ και τω Γιαννάκη [Δήμου;] να λείπη από τα τοιαύτα διά να ησυχάσωσι μίαν φοράν, να αγαπηθώσι με τον Αργύρην και να τον φέρωσιν οπίσω. Τη αληθεία θα με κάμωσι να κατέβω κατ' ευθείαν εις την Κωνσταντινούπολιν και να πάρω τον Μουκατά επάνω μου, και τότε θέλω τους βάλει εις δρόμον. Δεν λυπούνται τους πτωχούς; Θέλουν να τους σκλαβώσουν; Αλλοίμονον! Λάλησον, αδελφέ, τον Βασίλῃν και ειπέ αυτώ εκ μέρους μου, ότι πολλά μοι κακοφαίνεται εις τα κινήματά του. Να μη ζητή εκδίκησιν, αλλά να ενθυμηθή τα προς τους συγγενείς του χρέη. Ειπέ τω όσα ημπορέσης. Από την αὖπνίαν δεν ημπορώ να εκταθώ περισσότερον». Στο υστερόγραφο δε σημειώνει: «Ειπέ χαιρετίσματα εις όλους τους εγχωρίους, και ότι τα κακά των κινήματα μας εντροπιάζουν εις όλον τον κόσμον, διότι έφθασε μίαν φοράν κι ακουσθούν οι Μηλιές».⁴⁶

Τον Φεβρουάριο του 1817 οι πρόκριτοι των Μηλιών συνεχίζουν να βρίσκονται σε σύγκρουση με τον νεότερο τουλάχιστον από τους δύο Φιλιππίδης —τον Αργύρη Νικολάου— που είχε προσφύγει και πάλι στις τουρκικές αρχές.⁴⁷ Οι Μηλιώτες, σκληραίνοντας τη στάση τους στις 25 Φεβρουαρίου 1817, τον καλούν «ή να μας πληρώση το δίκαιόν μας και να έλθῃ εις την χώραν μας, ειδεμοί και εδώ και εις τον άλλον κόσμον το δίκεόν μας ας είναι εις τον λεμόν του και εις την χώραν μας δεν τον θέλομεν αλλά ούτε μηλιώτης είναι, αλλά ξένος και αλλότριος».⁴⁸

Η διαμάχη φαίνεται ότι λήγει με ταπεινωτική ήττα των Φιλιππίδων, εφόσον στις 30 Ιουνίου 1817 ο Αργύρης Νικολάου [Φιλιππίδης] με τη μητέρα του υποχρεούνται να συντάξουν ομολογία, η οποία φέρει και τη σφραγίδα

46. Βλ. Β. Σκουβαράς, «Σελίδες», ό.π., σ. 274.

47. Στις 15 Φεβρουαρίου 1817 ο Χασίμ αγάς, κεχαγιάς του Αμπτίν μπέη εφέντη, γράφει από τη Λάρισα προς τους πρόκριτους των Μηλιών και τους αναφέρει ότι του ζητήθηκε να παρέμβει στη διαμάχη τους με τον «κουτζούκ (= μικρό) Αργύρη» (Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος Ζ, έγγραφο 21). Η σχέση του Αργύρη Φιλιππίδη με ισχυρές οθωμανικές οικογένειες διαφαίνεται και από συστατική επιστολή που απευθύνει στις 13 Μαΐου 1816 ανώνυμος Οθωμανός της Λάρισας προς τον Μεχμέτ εφέντη, στην οποία γράφει «ότι ο Αργύρης Μιλώτης είναι όλος ειδικός μας και δουατζής (= ευχέτης) του σπιτιού μας» (Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος ΙΘ, έγγραφο 2).

48. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, ό.π., σ. 426-427.

του Αργύρη Φιλιππίδη. Σ' αυτή δηλώνουν ότι μεταμελούνται για όσα έκαναν εναντίον του αντιπάλου τους προεστού Ιωάννη Δήμου, παραδέχονται ότι κινήθηκαν από κακία και εμπάθεια και δηλώνουν ρητά ότι «όσα σενέτια (= ομόλογα, έγγραφα) επήραμεν από τα κριτήρια εναντίον του αποδεικτικά όλα είναι παρά κουβατίλα (= προϊόντα δωροδοκίας) και από νεφσανιέτι μας (= εμπάθεια) και από αυτόν ούτε είχομεν δίκαιον ούτε έχομεν να πρετενδέρωμε (= διεκδικήσουμε) τίποτε».⁴⁹

Ο θείος του Αργύρη Φιλιππίδης την εποχή αυτή βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, «εις το Κουρού-Τζεσμέ, εις τον κήπον της χανούμ Σουλτάνας», όπως δηλώνει στο προοίμιο του δεύτερου έργου του, του *Βιβλίου Ηθικού*, το οποίο συνέγραψε φιλοξενούμενος εκεί από τις 13 Ιουλίου έως τις 6 Αυγούστου 1817.⁵⁰ Δεν γνωρίζουμε πότε επέστρεψε στις Μηλιές ούτε και τη χρονολογία θανάτου του. Μάλιστα, την ασάφεια σχετικά με τη μετέπειτα τύχη του επιτείνει το γεγονός ότι, κατά τη συνήθη πρακτική της εποχής, ο ονομαστικός προσδιορισμός των μελών της πολυπρόσωπης οικογένειας Φιλιππίδη στις πηγές δεν γίνεται με ενιαίο και σταθερό τρόπο.⁵¹ Μια περαιτέρω δυσχέρεια δημιουργεί επίσης η συνωνυμία με τον ανιψιό του Αργύρη Νικολάου Φιλιππίδη, ο οποίος φαίνεται ότι αργότερα επανήλθε στα κοινοτικά πράγμα-

49. Ν. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σ. 429-430.

50. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 215.

51. Σημειώνουμε ένα παράδειγμα. Στις 28 Οκτωβρίου 1833 κάποιοι κάτοικοι των Μηλών —των οποίων δεν έχουν διασωθεί τα ονόματα— στέλνουν στον Γρ. Κωνσταντά επιστολή. Εκεί, ανάμεσα σε παράπονα για την κατάσταση της Σχολής, γράφουν και τα εξής: «Χθες βράδυ ελάβομε και το από 29βρίου διά Σύρας σταλέν γράμμα, είδον και τα του Γεωργίου. Εις εκείνο είδομεν τα καλά φερσίματα των Φιλίππων και Δημητρίου εις Μπάλταις. Αυτοί επέστρεψαν όλοι (εκτός του Δημητρίου) και από 1900 φλώρια όπου έλαβον από Καταρτζήν, μόνον 847 εξεδιάλεξαν, τα δε λοιπά τα ήρπασαν» (δημοσιεύεται από τον Γ. Θωμά, «Φωτοσβέστες κοτζαμπάσηδες στις Μηλιές του Πηλίου. Ύπουλες αντιδράσεις να κλείσει η Σχολή και να διαλυθεί η Βιβλιοθήκη (από ανέκδοτη επιστολή του 1833)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 33 (1998), 298-299). Είναι άραγε κάποιος από τους «Φιλίππους» της επιστολής που επέστρεψαν στις Μηλιές ο συγγραφέας της *Μερικής Γεωγραφίας*, όπως πιθανολογεί ο εκδότης του εγγράφου Γ. Θωμάς; Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, νομίζω όμως ότι τα υπάρχοντα στοιχεία δεν επιτρέπουν βεβαιότητα. Ο Δημήτριος που βρίσκεται στις Μπάλτες της Βεσσαραβίας ίσως είναι ανιψιός του Δανιήλ/Δημήτριου Φιλιππίδη. Ο τελευταίος σύμφωνα με τον Γρ. Κωνσταντά ([νεκρολογία], *ό.π.*, σ. 486) «επλήρωσε το κοινόν χρέος κατά την ενάτην του παρελθόντος Νοεμβρίου (1832) εν Μπάλταις της Βεσσαραβίας, όπου διέτριβε χρυσολογούμενος μετά τινων αχαρίστων χρεωφειλετών του» (σχετικά με τη χρονολογία θανάτου του βλ. επίσης Αικατερίνη Κουμαριανού, *Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbie du Bocage*, *ό.π.*, σ. 285-286, Δ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 222-223).

τα, καθώς στις 30 Απριλίου 1827 υπογράφει εκ μέρους της κοινότητας Μηλιών τη βεβαίωση κάποιου χρέους της,⁵² παραμένοντας όμως κατά πάσα πιθανότητα στο επίκεντρο των τοπικών αντιπαλοτήτων.⁵³

Το περιβάλλον και οι συνθήκες συγγραφής

Ο Αργύρης Φιλιππίδης στο εισαγωγικό σημείωμα της *Μερικής Γεωγραφίας* συνδέει το έργο του με αυτήν ακριβώς την έντονη αντιπαράθεση, προσδιορίζει μάλιστα με απόλυτη ακρίβεια το χρόνο συγγραφής του στις μέρες της μεγάλης κρίσης — από 1 Ιουνίου έως 15 Οκτωβρίου 1815 — και τονίζει ότι ήταν αποτέλεσμα «από χώραν εις χώρα της αυτού περιδιαβάσεως, ήτις άκων έγινε».⁵⁴ Στην πραγματικότητα, νομίζω ότι η απομάκρυνσή του αυτή υπήρξε μόνο μια αφορμή. Η αναγκαστική περιπλάνησή του στην Κεντρική Ελλάδα τού έδωσε το ερέθισμα να γράψει, το οικογενειακό του όμως περιβάλλον και η γενικότερη πνευματική κίνηση των Μηλιών τού πρόσφεραν τον κατάλληλο εξοπλισμό, τον έφεραν σε επαφή με τις ιδέες του Διαφωτισμού, πρόσφεραν το έναυσμα για την επιλογή του θέματός του, τον προετοίμασαν και τον ώθησαν στη συγγραφή και ειδικά στην ενασχόλησή του με την περιγραφή του τόπου, με αυτό που ο ίδιος επιλέγει να προσδιορίσει ως γεωγραφία.

Ο Α. Φιλιππίδης δεν ήταν αμέτοχος στην κίνηση ιδεών της εποχής του· μια ένδειξη μάλιστα μπορεί να θεωρηθεί η εγγραφή του ως συνδρομητή στα *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής*, του Φραγκίσκου Σοαυτού (Βενετία 1804) και στο *Λεξικόν Ελληνικόν*, του Άνθιμου Γαζή (Βενετία 1816).⁵⁵ Επίσης οι επισκέψεις και οι δεσμοί του με την Κωνσταντινούπολη κατά πάσα πιθανότητα του επέτρεψαν να έρθει σε επαφή με το λόγιο πνευματικό της περιβάλλον. Δεν γνωρίζουμε όμως με βεβαιότητα αν ήταν γνώστης

52. Βιβλιοθήκη Μηλιών, φάκελος Η, έγγραφο 11.

53. Στην επιστολή της 28ης Οκτωβρίου 1833 που αναφέρθηκε παραπάνω γίνεται λόγος για κάποιον Αλβανό που πυροβόλησε τον Αργύρη, τον οποίο ο Γ. Θωμάς ταυτίζει με τον Αργύρη Φιλιππίδη, νομίζω όμως ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να επρόκειτο και για τον ανιψιό του Αργύρη Νικολάου Φιλιππίδη (βλ. Γ. Θωμάς, *ό.π.*, σ. 300).

54. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 51.

55. Στο πρώτο από αυτά αναφέρεται ως «Αργύρης Φιλίππου εκ Μηλιών του Πηλίου Όρους» και στο δεύτερο ως «Αργύρης Φιλιππίδης». Ο εντοπισμός του Αργύρη Φιλιππίδη ως συνδρομητή προέρχεται από την ηλεκτρονική βάση δεδομένων για τους συνδρομητές των ελληνικών βιβλίων, του Φίλιππου Ηλιού. Ευχαριστώ θερμά την Πόπη Πολέμη που μου έδωσε τις σχετικές πληροφορίες.

των «Γεωγραφιών» που είχαν μέχρι τότε εκδοθεί στην ελληνική γλώσσα.⁵⁶ Ούτε γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό είχε έρθει σε επαφή με την άνθιση των γεωγραφικών σπουδών που είχε επιφέρει η ένταξή τους στις προτεραιότητες των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τόσο στο επίπεδο της θεωρητικής ενασχόλησης όσο και σε εκείνο της πρακτικής εφαρμογής.⁵⁷ Η επιλογή πάντως του τίτλου *Μερική Γεωγραφία* δείχνει ότι δεν είναι αμέτοχος των σχετικών προβληματισμών, διότι αφενός υιοθετεί για το γραπτό του τον όρο γεωγραφία, αφετέρου όμως, καθώς περιγράφει μια συγκεκριμένη, σχετικώς μικρή, γεωγραφική ενότητα, χρησιμοποιεί το επίθετο «μερική», σε αντιδιαστολή με τις γενικές γεωγραφίες που στόχευαν να συμπεριλάβουν στις σελίδες τους πολύ πιο εκτεταμένες εδαφικές ενότητες, συνήθως μάλιστα το σύνολο της Ευρώπης.

Ο Α. Φιλίππιδης, εκτός από τη συγγένεια, διατηρούσε οικονομικές και φιλικές σχέσεις με τους τρεις διάσημους λόγιους συγγενείς του: τους Δανιήλ Φιλίππιδη, Γρηγόριο Κωνσταντά και Άνθιμο Γαζή.⁵⁸ Το 1791 είχε εκδοθεί στη Βιέννη το βιβλίο του αδελφού του Δανιήλ και του εξαδέλφου του Γρηγορίου Κωνσταντά *Νεωτερική Γεωγραφία*, ενώ το 1807 ο επίσης συγγενής του Άνθιμος Γαζής επανекιδίδει στη Βενετία, σε τέσσερις τόμους, τη *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα* του Μελετίου Αθηνών.⁵⁹ Η *Νεωτερική Γεωγραφία* υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά βιβλία του νεοελληνικού Διαφωτισμού, «άξιο», όπως έχει επισημανθεί, «να συγκριθεί με το *Υπόμνημα* του Κοραή και ισότι-

56. Κατάλογο των χειρογράφων και εντύπων κειμένων γεωγραφίας βλ. Γ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. 2 *Οι επιστήμες της φύσης*, Αθήνα 1993, σ. 430-460. Για την παραγωγή γεωγραφικών έργων τον 18ο αιώνα βλ. συνοπτικά Catherine Koumariou, «Greek geographies of the 18th century», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου*, Αθήνα 1994, σ. 173-186 και Γ. Τόλιας, «Ιερός, κοσμικός και εθνικός χώρος στην ελληνική γραμματεία κατά τον 18ο αιώνα», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο 18ος-19ος αι.*, Αθήνα 1998, σ. 147-172.

57. Βλ. σχετικά Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, β' έκδ., Αθήνα 1999, σ. 123-164 και ο ίδιος, *Ιώσηπος Μοισιούδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, β' έκδ., Αθήνα 2004, σ. 130-141, 146-148.

58. Για παράδειγμα, το 1795 ο Αργύρης Φιλίππιδης φέρεται ως μεταφορέας επιστολών που αποστέλλει ο Γρ. Κωνσταντάς στους Ιωάννη Μοροζίνη και Συντροφία στη Σμύρνη. Οι επιστολές αφορούσαν την αποπληρωμή βιβλίων που τους είχε στείλει ο Γρ. Κωνσταντάς προς πώληση (βλ. Ρ. Καμηλάρις, *ό.π.*, σ. 109-110).

59. Για την επανέκδοση αυτή του Μελετίου από τον Α. Γαζή βλ. Κ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο γεωγράφος (1661-1714)*, τ. 1, Αθήνα 1990, σ. 407-432.

μο με τη *Νομαρχία*),⁶⁰ έργο το οποίο, ακολουθώντας και ενσωματώνοντας τις κατακτήσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στη γεωγραφία, αποτέλεσε τομή στον τρόπο πρόσληψης, κατανόησης και μελέτης του χώρου.⁶¹ Παρότι, όπως έχει υποστηριχθεί, καλύφθηκε από μια «συνωμοσία σιωπής» όχι μόνο από τους συγχρόνους του αλλά ακόμη και από τους ίδιους τους συγγραφείς του, που απέφευγαν να αναφερθούν σε αυτό,⁶² συντέλεσε στη δημιουργία μιας δραστήριας κατηγορίας λογίων στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου, αποτελούμενης από πρόσωπα τα οποία είτε είχαν γεωγραφικά ενδιαφέροντα είτε έθεσαν τα ίδια στις προτεραιότητές τους τη συγγραφή «γεωγραφικών».⁶³

Αναμφίβολα ο Α. Φιλιππίδης γνώριζε την έκδοση της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, παρότι δεν εντοπίζεται κάποιο ίχνος που να αποδεικνύει ότι είχε στην κατοχή του ή ότι είχε διαβάσει το βιβλίο. Αδιευκρίνιστη είναι και η ενδεχόμενη διάδοση του βιβλίου στην ιδιαίτερη πατρίδα των συγγραφέων του, τις Μηλιές, είναι όμως αξιοσημείωτο ότι το σύγγραμμα δεν υπάρχει στην πλούσια σε βιβλία του 18ου αιώνα σημερινή βιβλιοθήκη των Μηλιών.⁶⁴ Επί-

60. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1993, σ. 96 και 328.

61. Για τη σημασία του έργου, τις επιρροές και τις καινοτόμες ιδέες που περιέχονται σε αυτό βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 28-56, Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός*, ό.π., σ. 139-162.

62. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γρ. Κωνσταντάς, όταν στις 8 Ιουνίου 1833 συντάσσει νεκρολογία του Δ. Φιλιππίδη, χρεώνει σε εκείνον αποκλειστικά το κοινό τους έργο (βλ. Γρ. Κωνσταντάς, ό.π., σ. 487). Βλ. επίσης για το θέμα Αικατερίνη Κουμαριανού, «Η Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριάδων», *Εποχές* 32 (1965), 25, 28, η ίδια, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 61*-62* και Κ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος*, ό.π., σ. 408. Μια σύνοψη των απόψεων που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το βαθμό συμμετοχής καθενός από τους δύο Δημητριάδες στη συγγραφή του έργου βλ. Γρ. Καραφύλλης, *Η φιλοσοφική προβληματική του Δημητρίου Δανιήλ Φιλιππίδη στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού και Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 21-23.

63. Ο Κ. Κυριακόπουλος, ό.π., σ. 408, χαρακτηρίζει την ομάδα των λογίων αυτών «θεσσαλική γεωγραφική Σχολή» και εντάσσει σε αυτήν εκτός από τους συγγραφείς γεωγραφικών έργων πρόσωπα όπως τους Ιωάννη και Αλέξανδρο Πεζαρο, Στέφανο Δούγκα, Δημήτριο Αλεξανδρίδη, Γερμανό Σπαρμιώτη κ.ά.

64. Σύμφωνα με τον κατάλογο της βιβλιοθήκης υπάρχει σ' αυτήν μόνο ένα βιβλίο του Δ. Φιλιππίδη, η *Ιστορία της Ρουμανίας*, Λιψία 1816, 2 τ. και δύο μεταφράσεις του των: Ε. Bonnot de Condillac, *Η Λογική*, Βιέννη 1801 και J. J. L. de Lalande, *Επιτομή αστρονομίας*, Βιέννη 1803 (βλ. Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιών εντύπων της Ιστορικής Βιβλιοθήκης Μηλεών Πηλίου*, πρόλογος Λουκία Δρούλια, συνεργασία Αθηνά Ζώγια, Αθήνα 1993, τίτλοι 1179, 844 και 897 αντιστοίχως). Είναι ενδιαφέρον ότι ανάμεσα στα βιβλία της βιβλιοθήκης δεν περιλαμβάνεται ούτε η *Γεωγραφία* του Μελετίου στην έκ-

σης, ο ίδιος ο Α. Φιλιππίδης, στο κείμενό του, δεν κάνει καμία άμεση ή έμμεση αναφορά στο βιβλίο του αδελφού του, όπως άλλωστε και σε οποιοδήποτε άλλο βιβλίο του καιρού του. Βεβαίως, η πρακτική να παραλείπονται οι αναφορές στα κείμενα που διαμόρφωσαν τις απόψεις ενός συγγραφέα ή να αποσιωπούνται οι πηγές που χρησιμοποίησε κατά τη συγγραφή του έργου του είναι πολύ συχνή την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού, απαντά δε ακόμη και σε περιπτώσεις κατά τις οποίες οι συγγραφείς παραδέχονται ρητά ότι το δικό τους έργο έχει προκύψει ως εράνισμα από κείμενα άλλων.⁶⁵ Η περίπτωση όμως του Α. Φιλιππίδη γίνεται περισσότερο άξια επισήμανσης, καθώς απουσιάζει ακόμη και η απλή μνεία του γεγονότος ότι ο αδελφός του υπήρξε συγγραφέας ενός ομοειδούς βιβλίου, του οποίου μάλιστα αρκετές σελίδες καλύπτουν τους ίδιους τόπους με αυτούς για τους οποίους μιλάει και ο συγγραφέας της *Μερικής Γεωγραφίας*.

Η σύγκριση των δύο κειμένων πείθει, νομίζω, ότι ο Αργύρης δεν αντιγράφει τον αδελφό του Δανιήλ. Κάποιες φορές οι πληροφορίες που μεταδίδει ο πρώτος είναι άλλες από εκείνες του δεύτερου, άλλοτε πάλι οι εκτιμήσεις τους συμπίπτουν — πράγμα φυσικό άλλωστε αφού μιλούν για χωριά από τα οποία είχαν κοινές εμπειρίες—, είναι όμως νομίζω εμφανές ότι πρόκειται για δύο κείμενα απολύτως αυτοδύναμα. Ακόμη και στις περιπτώσεις που κάνουν λόγο για τα ίδια πράγματα, ο τρόπος που τα παρουσιάζουν δείχνει ότι ο Αργύρης, όταν έγραφε το χειρόγραφό του, δεν είχε το βιβλίο του αδελφού του μπροστά του. Ας δούμε ένα παράδειγμα. Μεταφέρουμε εδώ δύο μικρά αποσπάσματα που αφορούν το χωριό Μακριά Ράχη Πηλίου. Πρόκειται για δύο περιγραφές που επιλέχθηκαν, διότι έχουν το ακόλουθο χαρακτηριστικό: αν και παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία, δεν διαφέρουν επί της ουσίας, είναι ωστόσο διατυπωμένες με τέτοιο τρόπο που νομίζω ότι πρέπει να αποκλειστεί η ύπαρξη αντιγραφής.

Γεωγραφία Νεωτερική: «Μακρειαράχι, απάνω εις μια άλλη ράχι αντικρύ στο Ανήλιο, χωριό, βακούφι. Όλα αυτά τα χωριά τοποθεσία καλή δεν έχουν, και έξω από την Πρόπαντο, μήτε τόπο αρκετό διά να τα θρέ-

δοση του Μηλιώτη Α. Γαζή, ενώ εντοπίζεται αντίτυπο της αρχικής έκδοσης του 1728. Επίσης σύμφωνα με κατάλογο των χειρογράφων της ίδιας βιβλιοθήκης που συντάχθηκε από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα («Κατάλογος των ελληνικών κωδίκων της εν Μηλαίς βιβλιοθήκης», *Επετηρίς Παρνασσού* 5 (1901), 20-74), στη βιβλιοθήκη στις αρχές του 20ού αιώνα βρίσκονταν τρία χειρόγραφα του Δ. Φιλιππίδη, όχι όμως η *Νεωτερική Γεωγραφία*.

65. Βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 39*.

ψη, αμή ζουν από ξενιτειαίς, και από τα σκουτιά και από το μετάνι όπου ευγάζουν και αγοράζουν όλα σχεδόν τα προς το ζην απ' έξω, και πρέπει να τα φροντίσουν το καλοκαίρι· διά τι τον χειμώνα αφ' ού χιονισθή το Πήλιο, σφαλνούνται».⁶⁶

Μερική Γεωγραφία: «Εβγαίνεις από το Ανίλιον, άλλη μισήν ώρα, έρχεσαι εις Μακριά Ράχη. Η Μακριά Ράχη έχει υπέρ τα εκατόν σπήτια χριστιανών. Η χώρα αυτή είναι αποκάτω εις μία ράχην, και βλέπει απάνω εις το Ανίλιο. Οι εγκάτοικοι εδώ δεν έχουν μούλκια ως τα άλλα χωριά και έχουν ολίγηρην ένδειαν. Ζουν και εδώ με τα σκοτία, όπου και εδώ αι γυναίκες τα δουλεύουν. Κάμνουν και μετάνι ολιγοστόν, ομοίως σύκα και σταφύλια, νερά όμως έχουν πολλά. Συνορεύουν από το ένα μέρος με το Ανίλιον, ανατολικά έχουν την θάλασσαν, δυτικά το όρος του Πηλίου, ανατολικά και κατάν την τραμουντάνα την Ζαγοράν. Είναι υποκείμενοι εις τα της εξουσίας εις τον βοϊβόντα Αργαλαστής, εις τα εκκλησιαστικά από τον άγιον Δημητριάδος και Ζαγοράς. Οι δρόμοι των καθολικοί είναι τρεις, ο ένας όπου έρχεται από Ανίλιο, ο άλλος από κάτω από τα μούλκια τους και από τον Ταξιάρχην της Ζαγοράς, ο τρίτος από το βουνόν».⁶⁷

Ενισχυτικό της απουσίας αντιγραφής είναι και ένα ποσοτικό στοιχείο. Για δεκαπέντε χωριά του Πηλίου αναφέρεται τόσο στη *Μερική* όσο και στη *Νεωτερική Γεωγραφία* κάποια πληροφρία για τον πληθυσμό τους. Οι εκτιμήσεις των συγγραφέων που γράφουν με διαφορά 25 περίπου χρόνων δεν παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις· συμπίπτουν όμως μόνο σε τρεις περιπτώσεις, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις, έξι φορές οι Δημητριάδες δίνουν μεγαλύτερο αριθμό σπιτιών και έξι ο Α. Φιλιππίδης.

Παρ' όλα αυτά και παρά τη σιωπή του Α. Φιλιππίδη για τον αδελφό του και το βιβλίο του, είναι νομίζω βέβαιο ότι η συγγραφή της *Μερικής Γεωγραφίας* είναι επηρεασμένη από το πνευματικό περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί την εποχή εκείνη στην περιοχή του Πηλίου, το οποίο και ωθούσε στην καλλιέργεια της γεωγραφίας. Μια χαρακτηριστική έκφραση του κλίματος αυτού εντοπίζεται στη *Νεωτερική Γεωγραφία*, στο κεφάλαιο το αφιερωμένο στη Μαγνησία. Εκεί οι συγγραφείς απευθύνουν έκκληση προς τους αναγνώστες τους να καταγίνει ο καθένας με τη γεωγραφική περιγραφή του τόπου του: «Αν μας μιμηθούν και άλλοι, και περιγράψη καθένας τον τόπο όπου εγεννήθηκε, όχι μαθηματικώς μήτε με ακρίβεια γεωγραφική, διορίζοντας δηλαδή

66. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, ό.π., σ. 189.

67. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 190.

μήκη και πλάτη· επειδή αυτό η δυστυχία του έθνους μας δεν το συγχωρεί ακόμη· όχι λέγω μαθηματικώς και γεωγραφικώς, αμή διηγηματικώς, ιστορώντας καθένας τι χώραις και χωριά έχει ο τόπος του, τι διοίκησι, πόσαις ψυχαίς κάθε χωριό, τι ανθρώπους, τι ήθη, τι θρησκεία, τι δένδρα, τι εισοδήματα, τι ζώα, ποια θάλασσα τον γειτονεύει, με ποια άλλη επαρχία συνορεύει, λέγοντας αφιλοπροσώπως ό,τι αξιέπαινο, ή αξιοκατηγόρητο έχουν οι συμπατριώται του, και τ. και τ. αυτό αν φιλοτιμηθούν αυτήν την καλή και επαινετή φιλοτιμία και το κάμουν όλοι, νά οπού αποχτούμεν και ημείς μία χωρογραφία του τόπου μας πράγμα αναγκαϊότατο και ωφελιμότατο εις όλους, και αν όχι με τόση πολυμάθεια και ακρίβεια, μα ποιο έθνος εστάθηκε στην αρχή ή στην παλιγγενεσία του σοφό...».⁶⁸

Η συγγραφή της *Μερικής Γεωγραφίας* από τον Αργύρη Φιλιππίδη αποτελεί έμπρακτη απάντηση στο κάλεσμα αυτό του αδελφού του· ο τίτλος άλλωστε που επιλέγει επιδιώκει κατά πάσα πιθανότητα να υποδηλώσει το νήμα που συνδέει τα δύο έργα. Ο Α. Φιλιππίδης όμως δεν ήταν ο μόνος που ακολούθησε την προτροπή των συγγραφέων της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*. Πράγματι, λίγα χρόνια μετά την έκδοσή της —της οποίας οι σελίδες που αφορούν τα χωριά της Μαγνησίας προέρχονται από προσωπική γνώση των συγγραφέων και είναι οι πιο καλογραμμένες και πυκνές σε πληροφορίες του βιβλίου— εμφανίζονται αρκετές («γεωγραφίες») της Θεσσαλίας που βαδίζουν ακριβώς στη γραμμή που προτείνουν οι Δημητριάδες. Το 1817 ο Ιωάννης Οικονόμος γράφει την *Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας*, το 1836 ο Ι. Λεονάρδος εκδίδει στην Πέστη τη *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, το 1838 ο Γρ. Κωνσταντάς, εγκατεστημένος πλέον και πάλι στον τόπο του, συγγράφει τη *Χωρογραφία της Ανατολικής Θεσσαλίας*.⁶⁹ Μάλιστα η παράδοση που δημιουργείται πιάνει ρίζες στην περιοχή, γεγονός που αποδεικνύεται από την πυκνωση στο β' μισό του 19ου αιώνα των εκδόσεων στις οποίες η περιγραφή του τόπου περιλαμβάνεται στις προτεραιότητες της συγγραφής τους.⁷⁰

68. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, ό.π., 172-173.

69. Βλ. αντιστοίχως Ι. Οικονόμος Λαρισσαίος Λογιώτατος, *Ι. Αληθινή ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως*, ΙΙ. *Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας - 1817*, επιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1989, Ιω. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εισαγωγή-επιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα 1992 (α' έκδ. Πέστη 1836), Γ. Θωμάς, *Η ανέκδοτη Χωρογραφία της ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά, Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991.

70. Βλ. Ν. Μάργης, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και της Θετταλικής*

Το κείμενο

Η *Μερική Γεωγραφία* αποτελεί έναν οδηγό γνωριμίας με τον τόπο και τους ανθρώπους. Ταυτόχρονα συνιστά ένα οδοιπορικό, που κατά πάσα πιθανότητα απεικονίζει τα πραγματικά βήματα της περιπλάνησης του συγγραφέα της, χωρίς όμως αυτό να δηλώνεται ρητά. Πράγματι ο Α. Φιλιππίδης δεν υποστηρίζει σε κανένα σημείο της διήγησής του ότι ανασυνθέτει το δικό του ταξίδι, αλλά αντίθετα περιδιαβαίνοντας από το ένα χωριό στο άλλο συγκροτεί το ιδανικό δρομολόγιο για τον αναγνώστη του. Προκειμένου να επιτύχει το στόχο του επέλεξε για την αφήγησή του —αντίθετα με τον Μελέτιο παλαιότερα, τους συγγραφείς της Νεωτερικής Γεωγραφίας ή τον Ιωάννη Οικονόμου— το δεύτερο ενικό πρόσωπο έτσι ώστε, απευθυνόμενος στον αναγνώστη, να δίνει την αίσθηση μιας διαρκούς συνομιλίας μαζί του.

Στο εισαγωγικό του σημείωμα προσδιορίζει με ακρίβεια το γεωγραφικό και χρονικό πλαίσιο της ιδιοχειρης, όπως λέει, γραφής του. Καταρχάς ορίζει τα γεωγραφικά όρια δηλώνοντας ότι θέτει το κείμενό του: «εις χέρσιν των ποθούντων ιδείν απλώς την καθ' αυτό Βοιωτίαν και μέρος της Ελλάδος, και όλον τον κόλπον αυτής, και τον κόλπον Ευρίπου και μέρος της πρώτης και δευτέρας Θεσσαλίας, Πελασγούς δε, το Βίτι και έως εις τα πρόποδα της Κισσάβου και πάσαν την Δημητριάδα, Μαγνησίαν δε και τα κατά ανατολάς χωρία του Θερμαϊκού κόλπου, και του Πηλίου όρους και τα ανατολικά και γειτονικά νησιά της Αργαλαστής και έως της μεγάλης Λύμνου». Αμέσως μετά προσδιορίζει, όπως αναφέρθηκε ήδη, το χρονικό διάστημα συγγραφής του κειμένου του: «εγράφη κατά τω χιλιοστῷ οκτακοσιοστῷ πέμπτῳ εν μηνί Ιουνίου 1, και ετελειώθη εις το αυτό έτος, τη Οκτωβρίου δεκάτη πέμπτη 1815».⁷¹ Συνεπώς, ο Α. Φιλιππίδης στη *Μερική Γεωγραφία* του, μέσα στο διάστημα των λίγων μηνών που διήρκεσε η αναγκαστική του περιήγηση, διήλθε ένα μεγάλο τμήμα της Κεντρικής Ελλάδας, που εκτείνεται στους σημερινούς νομούς Βοιωτίας, Φθιώτιδας, Μαγνησίας και Λαρίσης, καθώς επί-

Μαγνησίας, Αθήνα 1860 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985), [Ν. Ρηματισίδης], *Συνοπτική Ιστορία της Θεσσαλίας και τινων παρά τοις Θεσσαλοῖς εθίμων*, Σμύρνη 1874, Δωρόθεος Σχολάριος, *Έργα και Ημέραι*, Αθήνα 1877 (κυρίως σ. 201-235), Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Αθήνα 1880 (φωτ. ανατύπωση Λάρισα 1995).

71. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 51 (και φωτομηχανική αναπαραγωγή του χειρογράφου σ. 19). Ενδεχομένως η περιήγησή του δεν ταυτίζεται απολύτως με το χρόνο συγγραφής του έργου. Για παράδειγμα, στο κείμενό του αναφέρει ότι από τον Παρνασσό πέρασε στις 21 Ιουνίου (βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 72).

σης και σε ένα τμήμα του νησιωτικού χώρου (ορισμένες από τις παράλιες περιοχές της κεντρικής και βόρειας Εύβοιας, τις Βόρειες Σποράδες, τον Άγιο Ευστράτιο και τη Λήμνο).

Το έργο δεν αποτελεί εράνισμα, όπως άλλες γεωγραφίες που εκδόθηκαν στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Αποτελεί πρωτότυπο κείμενο που συντέθηκε με βάση όσα είδε και έμαθε ο συγγραφέας του. Ο τρόπος διατύπωσης μάλιστα και η αμεσότητα της γραφής του Α. Φιλίππιδη δημιουργούν στον αναγνώστη την αίσθηση ότι διασχίζει ο ίδιος πεζός ή έφιππος τις περιοχές που περιγράφει. Αντίθετα με άλλους συγγραφείς γεωγραφικών κειμένων που είχαν δώσει έμφαση στις πληροφορίες των αρχαίων γεωγράφων, ο Α. Φιλίππιδης έχει ως κύριο μέλημά του να περιγράψει το σήμερα. Έτσι οι αναφορές σε ιστορικές τοποθεσίες, σε ιστορικά γεγονότα ή συμβάντα που έλαβαν χώρα στους τόπους από τους οποίους διέρχεται είναι περιορισμένες.⁷²

Κεντρικός άξονας της διήγησής του είναι ο οικισμός —το χωριό ή η πόλη— που αποτελούν τον εκάστοτε σταθμό της περιήγησής του. Σχηματίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο ένας καμβάς, ένα συνεκτικό σύνολο τόπων, στο οποίο ο ένας οικισμός αποτελεί το σημείο αναφοράς και εκκίνησης για τον επόμενο, εφόσον η θέση του προσδιορίζεται με βάση δύο κυρίως στοιχεία: (α) τη μεταξύ δύο οικισμών απόσταση εκφρασμένη σε ώρες και (β) την τοποθέτηση είτε στον άξονα βορρά-νότου είτε εκ δεξιών ή εξ αριστερών της διαδρομής που συνδέει δύο γειτονικούς οικισμούς. Η σημασία που αποδίδει ο Α. Φιλίππιδης στους οικισμούς αλλά και η πρόσληψή τους ως σημείων αναφοράς στο χώρο αποτυπώνονται στα σκαριφήματα που έχει ενσωματώσει στο χειρόγραφο του. Εκεί τα χωριά και οι πόλεις αποδίδονται με κύκλους, οι οποίοι διαβαθμίζονται με βάση το μέγεθος και τοποθετούνται παρατακτικά στην πορεία μιας διαδρομής.

Παράλληλα, εκτός από την τοποθεσία, ο Α. Φιλίππιδης παρέχει κατά κανόνα μια σταθερή σειρά πληροφοριών για όσους οικισμούς καταγράφει: το όνομα, τον αριθμό των σπιτιών, το θρήσκευμα των κατοίκων, τη διοικητική και θρησκευτική υπαγωγή, τη γεωφυσική διαμόρφωση της περιοχής, τις οδούς πρόσβασης, τις καλλιέργειες, τις οικονομικές δραστηριότητες και τις επαγγελματικές ανασχολήσεις των κατοίκων, ενίοτε δε τη διήγησή του συνοδεύεται και με κάποια σχόλια που αφορούν το χαρακτήρα τους και τη συμπεριφορά τους. Συνολικά παραδίδει με τις ονομασίες τους 232 οικισμούς, ενώ

72. Αναφορές σε γεγονότα της ιστορίας τους εντοπίζονται, για παράδειγμα, στις περιγραφές του Τρικεριού, του Βόλου, της Βυζίτσας, των Μηλιών, της Σκιάθου, της Λήμνου κ.ά. (βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 91, 147, 164-165, 168-169, 199, 210).

παράλληλα επισημαίνει την ύπαρξη λίγων ακόμη τους οποίους δεν προσδιορίζει ονομαστικά. Εκτός από τους οικισμούς, πολύτιμες —αν και λιγότερο συστηματικές— είναι οι πληροφορίες που παρέχει για τις μονές και τα σημεία όπου υπάρχουν σκάλες, χάνια, σχολεία, παζάρια και δερβένια. Ο Α. Φιλίππιδης, έχοντας ιδία αντίληψη του τόπου, είναι κατά κανόνα μεθοδικός και ακριβολόγος στον προσδιορισμό και στην περιγραφή της θέσης του κάθε οικισμού. Έτσι, εκτός από τη συστηματική καταγραφή τους, την επιτυχία τους τοποθέτηση στο χώρο και την ορθή απόδοση των ονομασιών τους, εάν επιχειρήσει κανείς με τη βοήθεια ενός χάρτη να παρακολουθήσει τις διαδρομές που ακολουθεί, θα παρατηρήσει ότι σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις οι πληροφορίες του αποκλίνουν από τα δεδομένα της χαρτογραφικής αποτύπωσης.⁷³

Οι σταθερές των απόψεών του

Παράλληλα με το πλούσιο πληροφοριακό υλικό που περιέχεται στις περιγραφές των τόπων, το κείμενο του Αργύρη Φιλίππιδη αποτυπώνει τις προσωπικές του απόψεις και κρίσεις για μια σειρά ζητημάτων που αφορούν την κατάσταση των Ελλήνων στις παραμονές της Επανάστασης του 1821. Οι απόψεις αυτές ενδεχομένως απηχούν και τις θέσεις εκείνων τουλάχιστον από τους προκρίτους που είχαν τύχει κάποιας παιδείας και είχαν έρθει σε επαφή με το περιβάλλον όπου αναπτύχθηκε ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Παρακάτω θα σχολιαστούν επιλεκτικά λίγα σημεία που, νομίζω, εικονογραφούν τη νοοτροπία του συγγραφέα και το ιδεολογικό κλίμα στο οποίο εντασσόταν.

Καταρχήν στη *Μερική Γεωγραφία* μπορούν να εντοπιστούν ορισμένες σταθερές αξίες που επανέρχονται με κάθε ευκαιρία στο λόγο του Α. Φιλίππιδη. Η μόρφωση βρίσκεται πολύ υψηλά στην ιεράρχησή του. Η ανάγκη διάδοσης της παιδείας δεν αποτελεί απλά μια διαπίστωση για το συγγραφέα, αλλά ένα βίωμα που τον συγκλονίζει και τον οδηγεί σε εκκλησίες με ένταση και πάθος που θυμίζουν την προτροπή «δράξασθε παιδείας» του Α. Κοραή.⁷⁴ Η αμάθεια

73. Τα στοιχεία που αφορούν τη συγκρότηση του οικιστικού δικτύου, όπως αυτή αποτυπώνεται στη *Μερική Γεωγραφία*, τη διοικητική και εκκλησιαστική υπαγωγή των οικισμών, τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων, τα πληθυσμιακά στοιχεία, τις ονομασίες και μετονομασίες τους επεξεργάζομαι στο πλαίσιο ευρύτερης μελέτης που βρίσκεται σε εξέλιξη.

74. Βλ. Α. Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του*, τ. Α', πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1984, σ. 364.

αποτελεί, κατά τη γνώμη του, το κύριο αίτιο της κακοδαimoniίας ενός τόπου.⁷⁵ «Αμαθείς με την ολότην», είναι η διατύπωση που προτιμά για να χαρακτηρίσει το επίπεδο των κατοίκων πολλών περιοχών, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, αφού παραθέσει τα προτερήματά τους, με λύπη συμπληρώνει ότι δυστυχώς είναι «αμαθείς».⁷⁶ Η μόρφωση, αντιστρόφως, αποτελεί γι' αυτόν στολίδι και εχέγγυο για την πρόοδο ενός τόπου. Οι έπαινοι που —όχι άδικα ίσως— επιφυλάσσει για την πατρίδα του, τις Μηλιές, είναι εύγλωττοι: «Οι Μηλιώται είναι στολισμένοι εις την προκοπήν των γραμμάτων, ως ουδεμία άλλη χώρα τέτοια της Δημητριάδος, και σχεδόν οι περισσότεροι είναι μαθηματικοί».⁷⁷

Μέσο θεραπείας προκειμένου να εξαλειφθεί η αμάθεια πιστεύει ότι είναι η ίδρυση σχολείων.⁷⁸ «Οι άνθρωποι, λέγω οι εγκάτοικοι, είναι αμαθείς. Τοῦτο όμως το στοχάζομαι επειδή δεν έχουν σχολείον», συμπεραίνει αναφερόμενος στη Θήβα.⁷⁹ Η αγωνία του αυτή εκφράζεται στις εκκλήσεις του να δημιουργηθούν σχολεία. Απευθύνεται με πίκρα και οργή πρώτα στους θρησκευτικούς ταγούς, τους οποίους εγκαλεί γιατί δεν φροντίζουν ώστε να μορφωθεί το ποίμνιό τους, δεν χαρίζεται όμως και στους κατοίκους, και κυρίως στις κεφαλές τους, που πιστεύει ότι έχουν υποχρέωση να μεριμνήσουν για την ίδρυση σχολείων και την πρόσληψη δασκάλων. Όσα γράφει με αφορμή την περιγραφή του Ζητούνιου (Λαμίας) καταδεικνύουν πού κατά τη γνώμη του βρίσκεται το πρόβλημα και ποια είναι τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν: «Αχ, αχ, πρώ-

75. Την αμάθεια επίσης θεωρούσαν βασικό ανασταλτικό παράγοντα οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, όταν αναφέρονταν στα πράγματα των χωριών της Μαγνησίας, βλ. Δ. Φιλίππιδης, Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 174, πβ. Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 159. Στο κείμενο του Αργύρη Φιλίππιδη όμως δεν εντοπίζεται κάποια αναφορά στο ζήτημα της γλώσσας, ένα θέμα που είχε κεντρική θέση στο έργο του αδελφού του Δανιήλ, βλ. σχετικά Νάσια Γιακωβάκη, «Ο Δανιήλ Φιλίππιδης και η Λογική του Κοντινιάκ. Μια “λογική” για τη γλώσσα», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας*, επιμ. Γρ. Σκλαβενίτης, Κ. Στάικος, Αθήνα 2004, σ. 435-448.

76. Το χαρακτηρισμό αυτό επιφυλάσσει για τους κατοίκους περιοχών όπως η Αταλάντη, ο Δομοκός, τα χωριά Σκήτη, Σκλήθρο, Πολυδένδρι (νομού Λαρίσης), ο Λαύκος, η Σκόπελος, η Αλόνησος (βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 98, 110, 138, 173, 201, 203 αντιστοίχως).

77. Στο *ίδιο*, σ. 171. Τον όρο «μαθηματικοί» χρησιμοποιεί ακόμη μία φορά στην περίπτωση της Μακρινίτσας (*ό.π.*, σ. 152) με την έννοια ότι είναι κάτοχοι μεγάλης μόρφωσης.

78. Από τους τόπους που περιηγείται καταγράφει λειτουργία σχολείων στους ακόλουθους: Λιβαδειά, Δαδί, Αμπελάκια, Αγιά, Μακρινίτσα, Πορταριά, Άγιο Γεώργιο, Μηλιές, Ζαγορά (βλ. αντιστοίχως *ό.π.*, σ. 62, 72, 140, 152, 154, 161, 170, 191-193).

79. Στο *ίδιο*, σ. 59-60.

τη χώρα της Ελλάδος πώς, και διατί ούτως; Ζητουνιάται, έως πότε αμαθείς, έως πότε αγράμματοι; Δεν ακούτε μπάρεμ (= τουλάχιστον), όλα τα γένη ως εικόνα και καθρέπτην έχουν την Ελλάδα; Λυπείται η ψυχή μου να σας βλέπω έτζι. Φροντίσατε ένα καλόν διδάσκαλον κάμετε ένα καλόν σχολείον σπουδάζατε τους υιούς σας να συντρέξουν εις το σχολείον; ν' αποκτήσουν εκείνην την σοφίαν των προγόνων σας. Εδώ να μην προφασισθήτε, ότι διά αυτό δεν έχομεν τον τρόπον. Τον έχετε. Τι θέλει ένας καλός διδάσκαλος; Είσθε αρκετοί, και δεν είσθε και ολίγοι. Ξυπνήσατε αδελφοί, ίνα ιδήτε τους νέους σας, με άλλας αρετάς και με άλλην προκοπήν. Να στολιστή η πατρίς και από προκομμένους ανθρώπους. Να τρέξουν, με το μάτι του νοός, να φέρουν από παντού ευτυχίας και κέρδη, διά να ζουν πλέον καλλήτερα. Και, διά να μην πολυλογώ, να ζουν ως άνθρωποι και όχι ως είδα σήμερα. Νέους καλούς έχετε, με πνεύματα έξυπνα. Μα τι το όφελος; Εκείνο που φωτίζει τους νέους λείπει. Η φύσις, ο τόπος γεννά προκομμένους, μα όταν δεν διδασχθούν μένουν ζώα. Μπάρεμ, εσύ άγιε Ζητουνίου, δεν βλέπεις τα τέκνα σου, πώς κατήντησαν; Δεν βλέπεις την γυναίκα σου, οπου έμεινε ξυπόλητη; Αποφάσισε από το πουργί σου. Και βέβαια της Πανιερότης σου είναι αυτό το έργον, να λάμψη δι' αυτού η πολιτεία σου».⁸⁰

Η κύρια λοιπόν ευθύνη και η απαίτηση για τη λήψη μέτρων προσωποποιείται, σύμφωνα με τον Α. Φιλιππίδη, στον εκάστοτε μητροπολίτη της περιοχής, αφού εκτιμά ότι αυτός είχε την οικονομική δυνατότητα αλλά και την υποχρέωση να μεριμνήσει για τη μόρφωση του ποιμνίου του, ιδρύοντας σχολεία.⁸¹ Αναγκασία θεωρεί όμως και την κινητοποίηση των κατοίκων τόσο ατο-

80. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 77-78. Ανάλογα είναι και όσα αναφέρει για τα Φάρσαλα, για τους κατοίκους των οποίων γράφει: «Οι εγκάτοικοι εδώ ζουν με το αλισβερίσι και με τες τέχνες των. Είναι όμως αμαθείς, δεν επιμελούνται να κάμουν ένα σχολείον, διά να προκόπτουν τους παίδας των. Δεν ηξεύρω πότε θα ξυπνήσουν, να ιδούν το πρώτον καλόν της πατρίδος των· τόσον εδώ όσον και αλλού δεν το βλέπουν. Ο καλότυχος αρχιεπίσκοπος και ούτε τον μέλλει. Λυπάται όμως βλέποντας την επαρχίαν του εις αυτήν την κατάστασιν. Πλην δεν ηξεύρω τι να ειπώ, ίσως στοχασθούν τι τους λείπει» (ό.π., σ. 114). Επίσκοπος Φαναριουφερασάλων το 1815 ήταν ο Δαμασκηνός (1814-1820), ο οποίος φέρεται το 1814 να αντικατέστησε τον παραιτηθέντα Παρθένιο (βλ. Ι. Ν. Γιαννόπουλος, «Επισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας», *Θεολογία* 12 (1934), 141). Την περίοδο 1792-1819 επίσκοπος Νέων Πατρών, όπου υπαγόταν το Ζητούνι, ήταν ο Πολύκαρπος (βλ. Ι. Ν. Γιαννόπουλος, «Επισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας», *Επετηρίς Παρνασσού* 11 (1915), 217-218, ο ίδιος, «Επισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας», *Θεολογία* 14 (1936), 149 και Ι. Βορτσέλλας, *Φθιώτις*, Αθήνα 1907, φωτο. ανατύπωση Αθήνα 1973, σ. 392-393).

81. Παράλληλα βέβαια επαινεί περιπτώσεις αρχιερέων, όπως του επισκόπου Ταλα-

μικά⁸² όσο και μέσω θεσμικά κατοχυρωμένων συσσωματώσεών τους, όπως οι συντεχνίες: «Κάμετε μίαν σύναξιν», γράφει απευθυνόμενος στους χριστιανούς της Λάρισας, «όλα τα συνάφια, πηγαίνετε εις τον Μητροπολίτην σας, ειπέτε του να φροντίση η Πανιερότητά του αυτό το καλόν και θεάρεστον έργον, ελπίζω να το αξιωθήτε».⁸³

Ο Α. Φιλιππίδης συνεπώς συνδέει άρρηκτα τη μόρφωση και την παιδεία με την προκοπή ενός τόπου. Παρά τις προσεγμένες διατυπώσεις του όμως απέναντι στους Τούρκους κατακτητές, ένας συλλογισμός του αφήνει να εννοηθεί ότι στην αντίληψή του η παιδεία αποτελούσε και απαραίτητο εργαλείο για την απελευθέρωση. Παίρνοντας αφορμή από τους «παλαιούς προγόνους Έλληνας» αναφέρεται στη συγκαιρινή κατάσταση των πραγμάτων και επισημαίνει: «Πλην οι άνθρωποι δεν βάνουν σήμερα, δεν βάνουν εις πράξιν την φύσιν, διά να αποκτήσουν εκείνα, όπου έχασαν. Δηλαδή ανδρεία και σοφίαν. Την μεν σοφίαν ελπίζω εντός ολίγου να την αποκτήσουν. Ίσως διά της σοφίας να φωτισθούν, ν' αποκτήσουν και την ανδρείαν».⁸⁴ Σε ένα άλλο σημείο του κειμένου του συνδέει επίσης την παιδεία με τη χρηστή διοίκηση και εκείνη πλέον με την ελπίδα που δείχνει να αχνοφέγγει για το μέλλον: «Ίσως διά της καλής ημών διοικήσεως, ως είπον, φωτισθούν και άλλοι και λάβη η ταπεινωμένη Ελλάδα καμμίαν νέαν μορφήν».⁸⁵

Μια άλλη αξία που επανέρχεται κατ' επανάληψη στο γραπτό του είναι το «φιλόανθρωπον».⁸⁶ Η φιλόανθρωπία, όχι μόνο με την έννοια της ελεημοσύνης

ντίου, που βρίσκεται συνεχώς κοντά στους πτωχούς της περιοχής του και τους βοηθάει με κάθε μέσο (βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 101). Το 1815 επίσκοπος Ταλαντίου ήταν ο λόγιος κληρικός Νεόφυτος Μετάξας, που διατέλεσε μετά την Απελευθέρωση αρχιεπίσκοπος Αθηνών (βλ. σύντομο βιογραφικό του Εμμ. Κωνσταντινίδης, «Νεόφυτος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, Αθήνα 1966, σ. 414-415).

82. Στο *Βιβλίον Ηθικόν* ο Α. Φιλιππίδης δίνει συγκεκριμένες οδηγίες στους γονείς τότε ακριβώς πρέπει να αρχίσει η μόρφωση των παιδιών, τι να περιλαμβάνει, πώς να συμπεριφέρονται τα παιδιά τους και πώς να αντιμετωπίζουν το δάσκαλό τους (βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 239-241).

83. Στο *ίδιο*, σ. 120. Απευθυνόμενος αμέσως μετά στον μητροπολίτη της Λάρισας εκφράζει την απορία του «να μην βλέπει την αμάθεια των λογικών προβάτων του» και τον καλεί: «Μιμήσου λοιπόν και η πανιερότης σου να κάμης το άλλο καλλήτερον, οπού καρτερούν τα τέκνα σου, να μην μένουν εις την απώλειαν διά να σε δοξάση ο φιλόανθρωπος Θεός και εδώ και εν τω μέλλοντι» (*ό.π.*, σ. 121).

84. Στο *ίδιο*, σ. 68.

85. Στο *ίδιο*, σ. 109-110.

86. Βλ. σχετικές αναφορές στο *ίδιο*, σ. 87-88, 98, 108, 110, 130, 131, 134, 154, 161,

αλλά με την ευρύτερη διάσταση του ανθρωπισμού και της μέριμνας για τον άλλον, αποτελεί, σύμφωνα με τον Α. Φιλιππίδη, ένα από τα μεγαλύτερα προτερήματά. Συχνά ο ίδιος — ίσως και λόγω της ιδιαίτερης κατάστασης που βιώνει τότε ως φυγάς — τη συνδέει με τη «δεξίωσιν», με την καλή δηλαδή υποδοχή που επιφυλάσσεται στον ξένο ή τον κυνηγούμενο. Ιδιαίτερη είναι η συγκίνησή του όταν κάνει λόγο για τη συμπεριφορά των Τρικεριωτών απέναντι σε όσους διωκόμενους ζητούν καταφύγιο στον τόπο τους: «Έχουν ένα φιλάνθρωπότητα κίνημα εις όσους κυνηγούνται από άλλους τόπους διά χαλασμόν και διά να τους πειράξουν. Πηγαίνοντας λοιπόν ο πειραχθείς και κυνηγούμενος εκεί τον περιποιούνται, τον τιμούν, και ως ιδιών τους αδελφόν και πατέρα τον κιτάζουν. Και δεν εστάθη τρόπος ποτέ να δώσουν τινά, εις τους ζητούντας αυτούς. Οπού τη αληθεία, απορεί τινάς βλέποντας εις αυτούς να έχουν μίαν τοιαύτην φιλάνθρωπίαν. Προκρίνουν καλλήτερον τον θάνατόν τους, παρά να δώσουν από την χώραν τους άνθρωπον οπού πηγαίνει εκεί από παράπονον».⁸⁷

Η έλλειψη φιλάνθρωπίας στιγματίζεται από τον Α. Φιλιππίδη όπου τη συναντάει,⁸⁸ ενίοτε όμως γι' αυτόν αποτελεί ένα είδος αντισταθμίσματος στην αμάθεια. Έτσι οι κάτοικοι κάποιων χωριών, όπως του Δομοκού, χαρακτηρίζονται «φιλόανθρωποι, αμαθείς όμως με την ολότην».⁸⁹ Σε μία μάλιστα περίπτωση στο υποθετικό δίλημμα φιλάνθρωπία ή μόρφωση φέρεται να τάσσεται με την πρώτη, όταν αναφερόμενος στους κατοίκους του χωριού Κανάλια, νομού Μαγνησίας, σημειώνει ότι είναι φιλόανθρωποι αλλά αμαθείς και συμπληρώνει: «Μα τι να κάμω εγώ τους σπουδαίους και είναι άσπλαχνοι;»⁹⁰

Εκτός από τα παραπάνω ο Α. Φιλιππίδης σημειώνει μια σειρά από προτερήματα και ελαττώματα που κατά τη γνώμη του χαρακτηρίζουν τους κατοίκους κάποιων περιοχών. Μεταξύ των επαινετικών σχολίων σημειώνει ότι είναι γεροί και υγιείς,⁹¹ δουλευτάδες και προκομμένοι,⁹² έξυπνοι και πνευματώδεις,⁹³ πράοι και άνθρωποι που δεν αγαπούν συγχύσεις και ταραχές,⁹⁴ δεν

187, 208, 210. Για την έννοια της φιλάνθρωπίας και τη χρήση της στην Ευρώπη την εποχή του Διαφωτισμού βλ. R. Mauzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée Françaises au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1960.

87. Βλ. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 90.

88. Στο ίδιο, σ. 132, 157, 191.

89. Στο ίδιο, σ. 110.

90. Στο ίδιο, σ. 134.

91. Στο ίδιο, σ. 98, 102, 179, 197.

92. Στο ίδιο, σ. 101, 134, 158, 195, 207.

93. Στο ίδιο, σ. 162, 187, 189.

94. Στο ίδιο, σ. 180, 183, 192, 195, 199.

τους μέλει τι κάνει ο κόσμος,⁹⁵ τιμούν τους μεγαλύτερους και σέβονται τους ιερείς⁹⁶ κτλ. Αντίθετα στα ελαττώματα περιλαμβάνει την τεμπελιά ή την έλλειψη εξυπνάδας,⁹⁷ κυρίως όμως το «φιλοτάραχον», το οποίο θεωρεί πρόξενο συμφορών.⁹⁸ Ενδιαφέρουσα είναι η προσμέτρηση της ταπεινότητας στα θετικά στοιχεία και αντιθέτως της υπερηφάνειας στα αρνητικά.⁹⁹

Ο Α. Φιλιππίδης αποφεύγει να σχολιάσει τους όρους και τις συνθήκες άσκησης της κυριαρχίας των Οθωμανών επί των κατακτημένων πληθυσμών. Δεν κάνει λόγο επίσης για τις σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων, με εξαίρεση κάποιες περιορισμένες αναφορές στην ηπιότητα ή στην κακή συμπεριφορά των τελευταίων.¹⁰⁰ Για τα θέματα αυτά τηρεί σιωπή. Ενδεχομένως οι επαφές που διατηρούσε ο Α. Φιλιππίδης με Οθωμανούς αξιωματούχους και οι ιδιαίτερες συνθήκες που βίωνε ως φυγάς λειτουργούσαν αποτρεπτικά και επέβαλλαν μια μορφή αυτολογοκρισίας. Βεβαίως, διάχυτη στο κείμενό του είναι μια αίσθηση περιφρόνησης ή έστω υποτίμησης των Τούρκων, η οποία εκδηλώνεται έμμεσα αλλά με ποικίλους τρόπους: δεν καταγράφει με την ίδια συστηματικότητα τους μουσουλμανικούς οικισμούς και τις ονομασίες τους,¹⁰¹ εμμένει στη θλιβερή εικόνα παρακμής που παρουσιάζουν οι τελευταίοι, στη φτώχεια των κατοίκων τους και τη συρρίκνωση του πληθυσμού τους,¹⁰² επισημαίνει την εγκατάλειψη της τουρκικής γλώσσας από τους μουσουλμάνους και την επικράτηση της ελληνικής στις συναλλαγές και στην καθημερινή επικοινωνία.¹⁰³

Επαινετικός αντίθετα είναι στις περιπτώσεις που συναντά τεκέδες δερβίσηδων.¹⁰⁴ Με αφορμή τον τεκέ που βρισκόταν στην Μποτονίτσα (σημ. Μεν-

95. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 162, 180, 197.

96. Στο *ίδιο*, σ. 158, 189, 192.

97. Στο *ίδιο*, σ. 137, 144.

98. Στο *ίδιο*, σ. 132, 162-163, 167.

99. Στο *ίδιο*, σ. 164, 172 και 161 αντιστοίχως.

100. Βλ. για παράδειγμα όσα αναφέρει για τη συμπεριφορά και τα πάθη των Τούρκων της Λάρισας (*ό.π.*, σ. 117) ή το χαρακτηρισμό των Τούρκων των Λεχωνίων ως «ήμερων» (σ. 165).

101. Στο *ίδιο*, σ. 115, 130, 140.

102. Στο *ίδιο*, σ. 125-126, 137, 159, 165 κ.λπ.

103. Στο *ίδιο*, σ. 77, 95, 110, 114, 137, 165-166.

104. Σύμφωνα με μια εκτίμηση, στον ελληνικό χώρο πρέπει να είχαν ιδρυθεί περισσότεροι από 300 τεκέδες, μπεκτασήδων κυρίως, δερβίσηδων, βλ. Ευστρ. Ζεγκίνης, *Γενίτσαροι και μπεκτασισμός. Γενεσιουργοί παράγοντες του βαλκανικού Ισλάμ, Θεσσαλονίκη*

δενίτσα, νομού Φθιώτιδος), γράφει ότι οι δερβίσηδες «είναι άνθρωποι φιλόανθρωποι, αγαπούν κάθε άνθρωπον. Όποιος περάση από εκεί θένα του δώσουν να φάγη και να πίνη. Ομοίως και το ζών του. Και κινόντας διά να φύγη θενά του δώσουν και το δικοκονάρι του διά να φάγη, όπου και αν πάγη και ψωμί και κρασί». Τόση φαίνεται δε ότι ήταν η εκτίμηση που έτρεφε γι' αυτούς ώστε θεωρούσε ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν και πρότυπο για τους ορθόδοξους μοναχούς («αν ακολουθούσαν και οι ιδικοί μας πατέρες ούτως, ήθελε είναι πλήθος μοναχών»)¹⁰⁵

Παρά την αποφυγή όμως θετικών ή αρνητικών κρίσεων για τους Τούρκους κυρίαρχους και την οθωμανική διοίκηση, εντοπίζονται ορισμένες διατυπώσεις που φωτίζουν πλευρές της σκέψης του, τις οποίες ενδεχομένως δεν επιθυμούσε να κοινοποιήσει. Αναφερόμενος, για παράδειγμα, στους κατοίκους του Ζητουνίου δικαιολογεί την αγραμματοσύνη τους διότι είναι «υπό τον ζυγόν», πράγμα που έχει ως συνέπεια να είναι «και τρόπον τινά η ομιλία των και τα φερσίματά των Οθωμανικά», παρόλο που, όπως παρατηρεί, οι Τούρκοι «όλοι την γλώσσαν των χριστιανών ομιλούν».¹⁰⁶ Η αναφορά αυτή στο «ζυγό» είναι, νομίζω, η μόνη στο κείμενο της *Μερικής Γεωγραφίας* με την οποία δηλώνεται ρητά ότι οι Έλληνες βρίσκονται υπό καθεστώς κατάκτησης. Ο τρόπος όμως που και αυτή διατυπώνεται και η απουσία συνοδευτικών ή άλλων σχολίων δίνει την εντύπωση ότι μάλλον διέλαθε του αυτολογοκριτικού ελέγχου που εμφανώς ασκούσε ο συγγραφέας στο γραπτό του.

Η περιγραφή κάποιων πρόσφατων γεγονότων τού δίνει επίσης την ευκαιρία να εκφράσει πιο ανοικτά τα συναισθήματά του απέναντι σε κάποιους τουλάχιστον Τούρκους. Κατά την περιγραφή της Λάρισας ο Α. Φιλιππίδης, ο οποίος φαίνεται ότι είχε χείριστη γνώμη για τους Τούρκους κατοίκους της, απαριθμεί μια σειρά από φυσικές καταστροφές που τους έπληζαν, λειτουρ-

2002, σ. 274. Στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Αλή πασά η ίδρυση τεκέδων μπεκτασήδων δερβίσηδων είχε ευνοηθεί και από τη θετική στάση του τελευταίου απέναντί τους, βλ. Βλ. Μιρμιρογλου, *Οι Δερβίσσοι*, φωτ. ανατύπωση Αθήνα χ.χ., σ. 195-202.

105. Σπεράντσας, ό.π., σ. 75. Όμοια είναι η κρίση του όταν μιλάει για έναν άλλο τεκέ στο Αϊτινλί (σημ. Νερόμυλοι, νομού Λαρίσης): «κάμουν και εδώ οι ντερβισιάδες το φιλόανθρωπον εις κάθε άνθρωπον, πολιτευόμενον όμως κατά την νέαν αυτών θρησκείαν» (σ. 142). Το «δικοκονάρι» που αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα είναι το «διακονάρι» του, δηλαδή το βοήθημα που δίνεται ως ελεημοσύνη (από το «δικονώ» ή «διακονώ», «διακονιάρης» κλπ., βλ. σχετικά Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματικής, 1100-1669*, τ. 5, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 64-65 και 139).

106. Στο ίδιο, σ. 77.

γώντας κατά κάποιο τρόπο ως θεϊκές τιμωρίες: μια μεγάλη πυρκαγιά, μια πλημμύρα, ένας ανεμοστρόβιλος, μια κατάρρευση μιναρέ από πτώση κεραυνού, μια επιδημία πανώλης και καταλήγει: «Τέλος πάντων, τι οικονόμισε ο άγιος θεός. Τους έδωσε διά να τους ταπεινώση τον υψηλότετον και ολοθρευτήν της κακίας, τον δίκαιον βεζύρ Βελή πασιά, τον εμετοίκησεν από το σαντζάκι του Τρίκαλλα, εδώ εις την Λάρισσα, φέρνοντας μαζί του και Ιλλιρικά στρατεύματα, όσον η χρεία καλούσε. Και τη αληθεία τόσοσιν τους εταπεινώσε, (όπου ο άγιος Θεός να τον πολυχρονή) τους έκαμε καθολικούς τζιμισλάμηδες, και τώρα ζουν ειρηνικά».¹⁰⁷

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το 1815, την εποχή δηλαδή σύνταξης του κειμένου, ο Αλή πασάς βρίσκεται στο απόγειο της δύναμής του. Οι θετικές επομένως κρίσεις του Α. Φιλίππιδη για τον Αλή και τους γιους του θα μπορούσαν εύλογα να θεωρηθούν απόρροια της επιθυμίας του να κερδίσει την εύνοιά του. Νομίζω όμως ότι η ένταση του λόγου του δείχνει ότι πρόκειται και για κάτι βαθύτερο.¹⁰⁸ Ο Αλή πασάς και οι γιοι του εκφράζουν στα μάτια του τους εκ Θεού «τιμωρούς», οι οποίοι «ταπεινώσαν» τους Τούρκους, τους επέφεραν δηλαδή το πιο σκληρό και ισχυρό για τις αξίες μιας παραδοσιακής κοινωνίας πλήγμα, με αποτέλεσμα να πλημμυρίσουν χαρά οι χριστιανοί.

Αξιοσημείωτος είναι ο προσδιορισμός «Ιλλυριοί» που αποδίδεται στους Αλβανούς του Αλή πασά, ενδεχομένως για να προσδιορίσει γεωγραφικά τον τόπο προέλευσής τους και για να τους διακρίνει από τους εγκατεστημένους στον ελληνικό χώρο αλβανικούς πληθυσμούς.¹⁰⁹ Έτσι η γλώσσα των τελευ-

107. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 118.

108. Ενδιαφέρον έχει ο θετικός τρόπος με τον οποίο σχολιάζει ο Α. Φιλίππιδης τη λεγόμενη τσιφλικοποίηση των χωριών, στην οποία προέβησαν ο Αλής και οι γιοι του, μια διαδικασία που συχνά περιγράφηκε με τα πιο μελανά χρώματα από νεότερους συγγραφείς. Γράφει λοιπόν αναφερόμενος στη Δέσση (σημ. Αετόλοφος νομού Λαρίσης): «Προ δέκα χρόνια την αγόρασεν ο υψηλότετος Βεζύρ Βελή πασιάς και την έκαμε τζιφλίκι του· και τους άφησε να κάθονται κολλίγοι, και είναι πάλιν ωσάν πρώτα. Διαφεντεύονται καλλήτερα...» (*ό.π.*, σ. 142-143).

109. Βεβαίως, οι πηγές της εποχής δεν προσδίδουν πάντοτε ταυτόσημη έννοια στον όρο Ιλλυριοί/Ιλλυρία. Για παράδειγμα ο Α. Ψαλίδας στην «Περιγραφή Γεωγραφική της Ηπείρου» τοποθετεί το «Ιλλυρικό» βορείως της Ηπείρου με σύνορο τον ποταμό Αώο και ταυτίζει τους Ιλλυριούς με τους Γκέκηδες, εκτίμηση στην οποία συμφωνεί και ο μαθητής του Κοσμάς Θεσπρωτός (βλ. Κ. Θεσπρωτός και Α. Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, επιμ. Α. Παπαχαρίσης, Ιωάννινα 1964, σ. 50-51 και 40 αντιστοίχως· βλ. επίσης και Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα 2003, σ. 29-31). Ο Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, Βενετία 1817, επανέκδοση, τ. 4,

ταίων χαρακτηρίζεται «αρβανίτικη» και επιφυλάσσονται έπαινοι για τη συμπεριφορά τους.¹¹⁰ Αντίθετα οι «εξ Ιλλυρίας» Αλβανοί, σύμφωνα με τον Α. Φιλιππίδη, διακρίνονται, συγκρινόμενοι με τους Τούρκους, για την αδηφαγία και τη διάθεση εκμετάλλευσης του ντόπιου πληθυσμού: «Και όταν τύχη να πάρει τον μουκατάν αυτόν Οθωμανός περνούν καλά οι εγκάτοικοι. Όταν δε τον πάρη τινάς από τους Ιλλυρείς τραβούν ταχμέτι, επειδή και έχουν ταμάχι (= απληστία) πολύ», γράφει γλαφυρά αναφερόμενος στο χωριό Κανάλια.¹¹¹

«Οι εθνικοί γειτόνοι μας Τούρκοι» είναι επίσης μια διατύπωση που απαντά άπαξ στη *Μερική Γεωγραφία*.¹¹² Είναι, νομίζω, αξιοσημείωτη, καθώς καθιστά σαφή τη διάκριση μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων που ζουν στην περιοχή, όχι με βάση το διαφορετικό θρήσκευμα αλλά με βάση το εθνικό στοιχείο. Η επιλογή μάλιστα της λέξης «γείτονες» οριοθετεί απολύτως τις δύο εθνότητες, καθώς αποδέχεται μεν τη γειτονία, χρωματίζει όμως ταυτόχρονα τη διαφορετικότητα.

Η περιγραφή της Λάρισας δίνει την ευκαιρία στον Α. Φιλιππίδη να εκφράσει την απέχθεια που τρέφει για τους Εβραίους.¹¹³ Αφού επισημαίνει ότι απέσπασαν από τους χριστιανούς τις εργασίες έντοκου δανεισμού (το «σαρραφλίκι»), στη συνέχεια προβαίνει σε βαρείς απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς, οι οποίοι, παρά την οξύτητα του ύφους, εκφράζουν ευρέως διαδεδομένες την εποχή αυτή αντιλήψεις, που θέλουν τους Εβραίους να τρέφουν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης στο εσωτερικό της κοινότητας, αλλά να είναι εχθρικοί

Αθήνα 1989, σ. 282, θεωρεί την ονομασία ευρύτερη γεωγραφικά αλλά παλαιά και υποστηρίζει ότι με αυτήν οι «αρχαιότεροι ελάμβανον τον τόπον, τον οποίον τώρα ονομάζομεν Δαλματίαν, Κροατίαν, Σθλαβωνίαν [Σλαβωνίαν:], Σερβίαν, Βοσνίαν, Βουλγαρίαν και Αλβανίαν». Ο Κ. Κούμας, λίγα χρόνια αργότερα, έθετε και αυτός στη διάκριση μεταξύ των όρων «Ιλλυριοί» και «Αλβανοί» την παράμετρο του χρόνου: «Οι Αλβανοί είναι αυτό εκείνο το έθνος, το οποίον ωνομάζετο το πάλαι Ιλλυρικόν [...] Πόθεν όμως ονομάσθησαν οι Ιλλυριοί ούτοι Αλβανοί, μένει να μας το ανακαλύψωσιν έρευναι βαθείαι των τα εθνικά εξακριβούντων σοφών» (βλ. Κ. Κούμας, *Ιστορίαι*, ό.π., σ. 528-529).

110. Βλ. για παράδειγμα όσα αναφέρει για τα χωριά της Αταλάντης, ό.π., σ. 98.

111. Στο ίδιο, σ. 134.

112. Στο ίδιο, σ. 148.

113. Για την παρουσία των Εβραίων στην υπό οθωμανική κυριαρχία Λάρισα βλ. Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. 1, Λάρισα 1996, σ. 159-182, 351-372· ορισμένες πληροφορίες για τις συνθήκες ζωής των Εβραίων της Λάρισας στην όψιμη Τουρκοκρατία βλ. Υ. Kerem, «Οι Εβραίοι της Λάρισας. Η σκληρή πραγματικότητα της οθωμανικής ζωής», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 41 (2002), 191-200· μια γενικότερη προσέγγιση της ιστορικής διαδρομής της συγκεκριμένης κοινότητας βλ. Ε. Μωυσής, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, Λάρισα 2000.

απέναντι στους εκτός αυτής, να είναι υπερόπτες, φιλοχρήματοι και στυγνοί εκμεταλλευτές όσων βρεθούν στην ανάγκη τους.¹¹⁴ Ο Α. Φιλιππίδης, αφού τους χαρακτηρίζει «άσπλαχνον γένος της ανθρωπότητας», συνεχίζει τις κατηγορίες: «Ποτέ δεν στέκονται εις τον λόγον τους. Δεν το έχουν διά τίποτα να λέγουν ψέματα, αυτό το γένος των Εβραίων, ως είπομεν, είναι μισάνθρωπον. Και έχουν μία δόξα, ότι αυτοί είναι το πρώτο γένος και έθνος του κόσμου. Και δεν βλέπουν οι θεοκατάρατοι, ότι αυτοί είναι ένα βδέλυγμα εις όλην την ανθρωπότητα. Εις το έθνος τους τόκον ούτε παίρνουν, αλλ' ούτε δίνουν. Εις δε τα λοιπά έθνη, όταν εύρουν εκατόν τόκο τα δίδουν: το να περάση απάνω τους από κάθε έθνος δίκαιόν τους και να μην το στοχασθούν. Σαν μπακλαβάν το τρώγουν, και δεν το έχουν διά αμαρτία».¹¹⁵

Η στάση του απέναντι στους αρχαίους Έλληνες είναι αμφίθυμη. Μιλάει με θαυμασμό για «τους παλαιούς προγόνους Έλληνας», τους οποίους φαντάζεται ανδρείους και μεγάλωσους.¹¹⁶ Μολονότι η συστηματική καταγραφή των αρχαιοτήτων δεν αποτελεί κύριο μέλημα της αφήγησής του, επιστημαίνει την ύπαρξη αρχαίων καταλοίπων όπου τα συναντά, ακολουθώντας μια συνήθη και σε άλλες γεωγραφικές συνθέσεις της εποχής πρακτική.¹¹⁷ Κάνει επίσης συχνά λόγο για ωραία αρχαία μάρμαρα, εντυπωσιάζεται από τα αρχαία ευ-

114. Για τις αντιλήψεις που επικρατούσαν μεταξύ των Ελλήνων για τους Εβραίους στην περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, σ. 114-129, 178-180. Η αρνητική αυτή φόρτιση εναντίον των Εβραίων απηχεί και σε διώξεις που ενίοτε υπέστησαν στα χρόνια της Επανάστασης του 1821, βλ. Maria Efthymiou, «Official Ideology and Lay Mentality during the Greek Revolution: Attitudes towards the Jews», *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, τ. 2, επιμ. Minna Rozen, Τελ Αβίβ 2002, σ. 33-43, Β. Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, μτφρ. Γ. Σαρατσώτης, Αθήνα 2004, σ. 28-34.

115. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 122-123. Είναι χαρακτηριστική η σύμπτωση και από τον Ανώνυμο της *Ελληνικής Νομαρχίας* στη χρήση του όρου «μισάνθρωπος», όταν και αυτός αναφέρεται στην εβραϊκή θρησκεία: «Η εβραϊκή θρησκεία κάμνει τον λαόν μισάνθρωπον» (βλ. Ανώνυμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία*, επανέκδοση Αθήνα 1980, σ. 172).

116. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 68.

117. Βλ. Γ. Τόλιας, «Χώρος και γεωγραφία. Αρχαιοδιφικές και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας, 19ος-20ός αι.», Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, Τρ. Σιλαβενίτης, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 86-87.

ρήματα και την υψηλή τέχνη τους («και είχαν μίαν γλυπτήν τέχνην, ωσάν άνθρωποι απaráλλακτοι»), αναφέρει κάπου επ' ευκαιρία της εύρεσης κάποιων αγαλμάτων),¹¹⁸ παραπέμπει σε αρχαίους συγγραφείς όπως ο Στράβων, ο Ηλίοδωρος, ο Όμηρος.¹¹⁹ Παράλληλα όμως ονομάζει τους θεούς της αρχαιότητας «μιαρούς».¹²⁰ Η αμφιθυμία του απέναντι στην ελληνική αρχαιότητα εκφράζεται εύγλωττα σε έκκληση που απευθύνει προς τους συμπατριώτες του —το «βλάστημα της αθλίας Ελλάδος», όπως τους λέει— όπου τους καλεί να μοιάσουν στους προγόνους τους, εξαιρεί όμως ρητά τη θρησκεία και τη διχόνοια, την «εθνική μάστιγα» που καταδικάζεται όχι μόνο στο γραπτό του Α. Φιλιππίδη αλλά σε πολυάριθμα ακόμη βιβλία από τα μέσα τουλάχιστον του 18ου αιώνα.¹²¹ «Πασχίσατε να φανήτε απόγονοι των Ελλήνων προπατόρων μας, όχι εις εκείνην την θρησκείαν και ταραχήν πολέμων».¹²²

Προσφιλής τακτική του Α. Φιλιππίδη είναι η διάκριση των κατοίκων ορισμένων πόλεων και μεγάλων χωριών σε τρεις κοινωνικές-οικονομικές κατηγορίες, τις οποίες ο ίδιος χαρακτηρίζει με τον όρο «τάξεις».¹²³ Οι ομάδες που

118. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 167.

119. Στο ίδιο, σ. 68, 86, 119 κ.α.

120. Στο ίδιο, σ. 65. Παρόμοια αρνητικές κρίσεις για ορισμένες αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων εκφράζει και στο *Βιβλίον Ηθικόν* (στο ίδιο, σ. 225, 239-240).

121. Για τη χρήση της λέξης και την έννοιά της βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά φρονίσματα Β' Αδαμάντιος Κοράης*, επιμ. Πόπη Πολέμη, Αθήνα 1996, σ. 228-229.

122. Βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 109.

123. Νομίζω ότι, κατά την εποχή αυτή, η χρήση του όρου «τάξη», προκειμένου να εκφράσει ένα σύνολο ανθρώπων που είτε συνδέονται με επαγγελματικούς δεσμούς είτε ανήκουν στην ίδια βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας, παρότι δεν είναι άγνωστη δεν είναι αυτονόητη. Για παράδειγμα ο Άνθιμος Γαΐζης, στο *Λεξικόν Ελληνικόν*, τ. 3, Βενετία 1816, σ. 594, περιορίζεται στο λήμμα «τάξις» στις ερμηνείες: α) καλή κατάσταση, κοσμιότητα, β) διορία, προθεσμία, γ) σύστημα-σύνταγμα στην *Αθηναίων Πολιτεία*. Η λέξη «τάξις» με την έννοια της κοινωνικής κατηγορίας χρησιμοποιείται συχνά από τον Α. Κοράη, ο οποίος υιοθετεί και την τριμερή κατάτμηση της κοινωνίας. Χαρακτηριστικά, στα «Προλεγόμενα της Πλάδας» κάνει λόγο για πρώτη, μέση, και έσχατη τάξη, επισημαίνει δε το δημιουργικό ρόλο και την αξία της μέσης, βλ. Αδ. Κοράης, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 2, πρόλογος Εμμ. Φραγκίσκος, Αθήνα 1988, σ. 570-571 (με παρόμοιο τρόπο υμνεί τη μέση τάξη και αλλού, για παράδειγμα *ό.π.*, σ. 742-743). Την τριμερή διάκριση της ελληνικής κοινωνίας σε τάξεις, με διαφορετικό όμως περιεχόμενο, υιοθετεί και ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας σε επιστολή που αποστέλλει στον Α. Μαυροκορδάτο στις 5 Νοεμβρίου 1826, όταν γράφει ότι «εις τρεις τάξεις διαίρεται το πανελλήνιον: εις λαόν, εις στρατιώτας και εις πολιτικούς» (βλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828), Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 4, τχ. II, Αθήνα 1961, σ. 240-241).

εντάσσονται σε κάθε «τάξη» δεν ταυτίζονται πάντοτε, η κατηγοριοποίηση όμως που επιλέγει ο συγγραφέας αποτυπώνει την πεποίθησή του για την κοινωνική συγκρότηση κάθε τόπου. Η εμμονή στην τριμερή διάκριση του πληθυσμού οφείλεται, νομίζω, σε επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης,¹²⁴ η ένταξη όμως της κοινωνικής πραγματικότητας κάθε τόπου σε αυτό το γενικό σχήμα απαιτεί ανακατατάξεις και προσαρμογές ικανές να αποδώσουν τις εκάστοτε υπάρχουσες τοπικές συνθήκες. Οι επαγγελματικές ομάδες που εντάσσει στην πρώτη, στη δεύτερη ή στην τρίτη τάξη κάθε τόπου, ο τρόπος που αποδίδει τις δραστηριότητες και τη θέση εκάστης και οι διατυπώσεις που χρησιμοποιεί εικονογραφούν ζωντανά την κοινωνική πραγματικότητα κάθε τόπου, με τον τρόπο τουλάχιστον που την αντιλήφθηκε εκείνος. Στον κατάλογο που ακολουθεί αποδελτιώνονται οι ομάδες που σε κάθε τόπο επιλέγει να εντάξει στις τρεις «τάξεις»:

Στην *Ελληνική Νομαρχία* (ό.π., σ. 74, 76, 100, 102, 108, 110) γίνεται λόγος για «κλάσεις» (ιερέων, ολιγαρχών, πραγματευτών, ταξιδιωτών, ευεργετών). Οι όροι «κλάσεις» και «τάξεις» χρησιμοποιούνται και από τις ελληνικές αρχές στη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 σε διατυπώσεις του τύπου: «εις όλας τας τάξεις και κλάσεις των κατοίκων» στα Προσωρινά Πολιτεύματα Επιδούρου και Κρήτης (βλ. αντιστοίχως *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, τ. 3, Αθήνα 1971, σ. 26, και τ. 1, Αθήνα 1971, σ. 507) ή της μορφής: «πάσης τάξεως και καταστάσεως άνθρωπου» σε έγγραφα των πρώτων χρόνων της Επανάστασης ή της καποδιστριακής περιόδου (βλ. στο *ίδιο*, τ. 1, σ. 327, 473, τ. 3 σ. 47, τ. 4 Αθήνα 1973, σ. 149 —και σ. 148 («η τάξις των γεωργών»)). Ο Ι. Καποδίστριας στις απαντήσεις που δίνει στα ερωτήματα των Μεγάλων Δυνάμεων τον Οκτώβριο του 1828, αναφερόμενος στη συγκρότηση της κοινωνίας στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, χρησιμοποιεί και τους δύο όρους —τάξη και κλάση— αποδίδοντας όμως στον πρώτο μάλλον την έννοια της κοινωνικής ιεραρχίας και στον δεύτερο της κοινωνικής κατηγορίας ή ομάδας: «Καμία κλάσις πολιτών εχόντων ιδιαίτερα προνόμια δεν υπήρχεν εις την Ελλάδα. Το αυθαίρετον της Κυβερνήσεως ύψωνε τους ανθρώπους από την ευτελέστεραν κλάσιν εις τον υψηλότερον βαθμόν της κοινωνικής τάξεως» (στο *ίδιο*, τ. 4, σ. 290).

124. Για την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης στην υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνική κοινωνία βλ. ενδεικτικά: Δ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989, C. Th. Dimaras, «France-Grèce: deux processus convergents», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire: La Révolution Française et l'Hellénisme Moderne*, Αθήνα 1989, σ. 31-48, Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Η Γαλλική Επανάσταση στην ελληνική διάνοηση του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 9 (1988), 327-338, Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας (Β. Παναγιωτόπουλος, Π. Κιτρομηλίδης), «Η Γαλλική Επανάσταση και ο Νέος Ελληνισμός», *Γαλλική Επανάσταση και σύγχρονη κριτική σκέψη*, Αθήνα [1989], σ. 101-120, Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 2000.

Λιβανδεία: (1) «ζουν καλὰ, με τα υποστατικά των πολιτευόμενοι καλῶς και πράως εις το πλήθος», (2) «ζουν με τα εργαστήριά των, πραγματεύοντας τον πονέντε και λεβάντε», (3) «ζουν με τα έργα των χειρών τους, εργαζόμενοι την γην».

Τρίκερι: (1) «κάνουν τον πραγματευτήν και σαραφλίικι», (2) «ναύται και καπητ-ναίοι», (3) «δουλεύουν τα σφουγγάρια και χταπόδια».

Λάρισσα Εβραίοι: (1) «σαράφηδες», (2) και (3) «ζουν ὅλο με τα έργα των χειρών τους».

Λαύκος: (1) «ζουν με τα μαζούλια (: ιδιοκτησίες) τους και το αλισιβερίσι τους», (2) «δουλευτάδες ὅπου δουλεύουν τα μούλκια των και με τα μαζούλια (: προϊόντα της γης ή της κτηνοτροφίας) ζουν», καθῶς και «ολίγοι ναύται», (3) «ναύται και σπουγγαράδες».

Πρόπαντο: (1) «ζουν με το αλισιβερίσι και με τα μαζούλια των», (2) «ναύται και καρβοκυροί και ζουν από την θάλασσαν», (3) «δουλεύουν την γην».

Τζαγκαράδα: (1) «ζουν με τα περιστατικά των και αλισιβερίσι των», (2) «καπετζήδες (: χονδρέμποροι) που πηγαίνουν τον καθ' ἑκάστον εις Βασιλεύουσαν εις τα νησιά και εις τα μπογάζια (: πορθμούς)· ἔχουν εκεί τα εργαστήριά των και δουλεύουν το πράγμα τους και το πωλούν τον χειμῶνα. Το καλοκαίρι, ἡ να εἰπῶ το ἔαρ, ἔρχονται εις την πατρίδα και κάθονται ἕως τον Οκτώβριον», (3) «ρεντζιπέ-ρηδες (: μεροκαματιάρηδες) κουβαλῶν σιτάρι ἀπ' ἑξῶ και με τα αἰγῶγια ζουν, δουλεύουν και τα μούλκια τους».

Μούρresi: (1) «ζουν με το αλισιβερίσι και ολίγη ιντράδα», (2) «ναύται και καπετζήδες», (3) «οἱ περισσότεροι δουλεύουν την γη τους και κάνουν μούλκια και ἀμπέ-λια».

Ζαγορά: (1) «στέκονται και θεωροῦν τας υποθέσεις της πατρίδος των, με μιαν αριστοκρατίαν καλήν», (2) «ἄνθρωποι που τρέχουν εις την Κωνσταντινούπολιν και αλλοῦ, και πραγματεύονται. Οἱ περισσότεροι εἶναι μάστοροι, ἡ να εἰπῶ κεπετζήδες, ὅπου ψωνίζουν τα σκοτία και τα δουλεύουν ὡς εἴπομεν εις Κωνσταντινούπολιν και αλλοῦ», (3) «δουλεύουν χρονικῶς τα μούλκια της Ζαγοράς με το μεροκάματον».

Λήμνος: (1) «ζουν με τα μούλκια των», (2) ζουν «με το αλισιβερίσι», (3) ζουν «με το αλισιβερίσι και με τα έργα των χειρών τους».¹²⁵

Παρότι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τα παραπάνω, ἡ ἐντάξη στις «τάξεις» που επιχειρεῖ ο Α. Φιλιππίδης παρουσιάζει επιμέρους διαφοροποιήσεις ἀνάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες, ἡ γενική του ἀντίληψη θέλει ὅσους ζουν ἀπὸ την ἀκίνητη περιουσία τους και ασχολοῦνται με τη διοίκηση των κοινῶν να ἐντάσσονται στην πρώτη τάξη. Στην ἀνώτερη, πρώτη, τάξη ἐντάσσονται

125. Βλ. Θ. Σπεράντσας, ὁ.π., ἀντιστοίχως: *Λιβανδεία* σ. 62, *Τρίκερι* σ. 87, *Εβραίοι* της *Λάρισσας* σ. 122, *Λαύκος* σ. 173, *Πρόπαντο* σ. 182, *Τσαγκαράδα* σ. 185, *Μούρresi* σ. 187, *Ζαγορά* σ. 191-192, *Λήμνος* σ. 209.

επίσης συχνά όσοι ασχολούνται με οικονομικές συναλλαγές και ειδικά τον το-
κισμό και το χονδρεμπόριο. Στην δεύτερη τάξη εντάσσονται κατά κανόνα
έμποροι μικρότερου βεληνεκούς, ιδιοκτήτες εργαστηρίων και ναυτικοί, ενώ
στην τρίτη τάξη όσοι ζουν από την εργασία των χεριών τους, αγρότες και ερ-
γάτες της γης και της θάλασσας. Ειδικές αναφορές υπάρχουν σε τοπικές εξει-
δικεύσεις, όπως στους αγωγιάτες, τους σφουγγαράδες, τους κατασκευαστές
σκουτιών. Από την ταξινόμηση αυτή γίνεται εμφανής ο τρόπος που αντιλαμ-
βανόταν ένας πρόκριτος, όπως ο Α. Φιλιππίδης, την κοινωνική συγκρότηση
του καιρού του: τοποθέτηση όσων διαθέτουν μεγάλα εισοδήματα, κατά προ-
τίμηση από γαιοκτησίες, στο υψηλότερο σκαλί της κλίμακας αξιών, και τά-
ση περιφρόνησης απέναντι σε όσους δεν έχουν δική τους ακίνητη περιουσία
και επιβιώνουν μόνο από την εργασία τους.¹²⁶

Οι γυναίκες σπανίως αποσπούν το ενδιαφέρον του συγγραφέα της *Μερικής
Γεωγραφίας*. Δεν υπάρχουν μνείες του ρόλου τους στην οικογένεια και της
συμμετοχής τους στα κοινωνικά πράγματα, ούτε καν σχόλια για την ομορφιά
ή το ντύσιμό τους, που τόσο συχνά απαντούν σε ευρωπαϊκά περιηγητικά κεί-
μενα.¹²⁷ Περιέργως, οι αναφορές σε αυτές περιορίζονται σε τομείς προνομια-
κά «ανδρικούς», όπως η σωματική ρώμη, η ανδρεία και η συμμετοχή στην
παραγωγική διαδικασία. Έτσι γράφει ότι στη Λιβαδειά είδε «γυναίκες μεγα-
λόσωμες» και μάλιστα μία «ανδρείαν και μεγαλόσωμην ωσάν εκείνην την
Ανδρομάχην του μεγάλου ήρωος Έκτωρ» ή ότι στη Μαλεσίνη (νομού Φθιώ-
τιδος) «οι εγκάτοικοι εδώ είναι ανδρείοι και γεροί, και περισσότεροι οι γυναί-

126. Απουσιάζει όμως από τη *Μερική Γεωγραφία* η πλήρης απαξίωση των εμπορών,
την οποία ο Α. Φιλιππίδης υιοθετεί στο *Βιβλίον Ηθικόν*. Εκεί τα «άλισιβερίσια» θεωρού-
νται πάντοτε «κλεψιές», η «πραγματεία» χαρακτηρίζεται «καταραμένη... όπου είναι γεμά-
τη από κλεψιές και αδικίες», το «γένος των πραγματευτών» ονομάζεται «κληστρικότατον»
και απευθύνεται έκκληση στους νέους να μην ασχοληθούν με το εμπόριο, αλλά: «να κατα-
γίνεσθε εις τα μούλκια όπου έχετε των πατέρων σας» (βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 254-
257) βλ. επίσης τις επισημάνσεις του Σπ. Ασδραχά για το θέμα «Η οικονομία και οι νοο-
τροπίες», *ό.π.*, σ. 184-187.

127. Αντίθετα αναλυτικός είναι ο λόγος του για τις γυναίκες στο *Βιβλίον Ηθικόν*,
όπου από τη μία πλευρά τις υπερασπίζεται απέναντι σε όσους τυχόν μιλούν περιφρονητικά
γι' αυτές («Προσέχετε όμως, μην αποτολήσετε να ειπύτε, ότι η γυναίκα είναι κατωτέρα
του ανδρός. Δεν είναι κατωτέρα αλλά είναι σύντροφος και το ίδιον του κορμίου»), από την άλ-
λη πλευρά όμως τους επιφυλάσσει ένα ρόλο βοηθητικό, και τις θέλει υποταγμένες στις
προτεραιότητες του συζύγου τους και αφιερωμένες στη διαχείριση του σπιτιού και στη
φροντίδα των παιδιών (βλ. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 218-219, 223-225, 227-235 κ.α.).

κες των ανδρείαις». ¹²⁸ Κυρίως όμως οι πληροφορίες του αφορούν τη συμμετοχή των γυναικών στην κατασκευή των σκουτιών στα χωριά Τσαγκαράδα, Μούρσει, Ανήλιο, Μακρινιά Ράχη και Πορί του Πηλίου, όπου όπως χαρακτηριστικά γράφει: «οι γυναίκες δουλεύουν όλον τον χρόνον ωσάν σκλάβες». ¹²⁹

Ο Α. Φιλιππίδης φαίνεται ότι έτρεφε βαθιά θρησκευτική πίστη. ¹³⁰ Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που αντιμετωπίζει κάποιες διηγήσεις για θαύματα που συμβαίνουν σε ετήσια βάση στην περιοχή της Μαγνησίας. ¹³¹ Έτσι για το αγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής στη Δημητριάδα που ανάβλυζε κάθε χρόνο την Παρασκευή της Διακαινησίμου γνωρίζει ότι αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης από τους οπαδούς του Διαφωτισμού («φλυαρούν μερικοί νέοι σοφοί της έξω σοφίας διδαχμένοι, ότι να το γεννά ο τόπος μία φορά τον χρόνον, γυρίζοντας ο κύκλος της ίδιας χρονιάς αυτήν την ημέραν, το γεννά ο τόπος κατά φυσικόν τρόπον», γράφει), όμως ο ίδιος δεν αποδέχεται τις εξηγήσεις τους, ενώ ξιφουλκεί εναντίον τους όταν θεωρεί ότι διαψεύστηκαν («ας μείνη εις εντροπή και δεν τους μένει πλέον λόγος»). ¹³² Ομοίως αποδέχεται τα θαύματα που φέρεται ότι κάνει μία εικόνα της Μονής Παναγίας της Ξενιάς, εδώ όμως η αποδοχή της θαυματουργής της δράσης συνυπάρχει με βαθιά περιφρόνηση των μοναχών που την κατέχουν: «Την παίρνουν και κάμνουν λιτανίες χάριν ευλαβείας, εις καιρόν και λοιμικής, και όταν έρχεται ακρίδα· και ως είπομεν κάμνει θαύματα άπειρα καθημερινώς. Οι κατοικούντες αυτού πατέρες είναι αγράμματοι και άνθρωποι χοντροί· έξω μόνον ένα τους αλατίζει, έχει ιντράδα (: εισόδημα) αρκετή. Και ζουν τρυφηλά οι αυτού πατέρες». ¹³³

128. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 68 και 98 αντιστοίχως.

129. Στο ίδιο, σ. 185, 187, 189, 190, 195 αντιστοίχως.

130. Η θρησκευτικότητα του αυτή και η ενσωμάτωση των θεολογικών και εκκλησιαστικών επιταγών στο σκεπτικό του είναι εμφανέστερη στο δεύτερο έργο του, το *Βιβλίον Ηθικόν*, όπου μάλιστα τεκμηριώνει τις απόψεις του με πλήθος αποσπασμάτων από την Αγία Γραφή.

131. Για την άρνηση των θαυμάτων από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και για τη στάση των εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού απέναντί τους βλ. Άλκης Αγγέλου, «Περί αγίων, εικόνων και θαυμάτων», *Των Φώτων Β' Όψεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 157-188.

132. Βλ. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 147-148. Αναφορά στο θάμα βλ. και Β. Σκουβαράς, «Ανωβολιώτικα», *Από το λειμών της παράδοσης. Πηλιορείτικα Β'*, Αθήνα 1983, σ. 52-53. Ανάλογη αναφορά σε θαυματουργό αγίασμα βλ. και στη Ζωοδόχο Πηγή της Λιβαδειάς (Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 66).

133. Στο ίδιο, σ. 84.

Με απόψεις όπως οι παραπάνω —και πλήθος άλλες που θα άξιζε ίσως να σχολιαστούν— ο Α. Φιλιππίδης συνιστά ένα καλό παράδειγμα ανθρώπου που ζει στον ελληνικό χώρο τις παραμονές της Επανάστασης του 1821, συμπυκνώνοντας διαφορετικά και κάποτε αντιφατικά χαρακτηριστικά. Βιώνει ως τοπικός πρόκριτος έντονα τις συγκρούσεις και τις ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής του. Είναι άνθρωπος της πράξης και της οικονομικής δράσης, ταυτόχρονα όμως είναι με ένα τρόπο λόγιος και εραστής της μάθησης. Επηρεάζεται από τα μηνύματα του Διαφωτισμού, δεν τα κατανοεί όμως πλήρως, ούτε τα αποδέχεται καθ' ολοκληρίαν. Επαναλαμβάνει και απηχεί τους κοινούς τόπους του καιρού του και των ανθρώπων της κοινωνικής του θέσης, ταυτόχρονα όμως αφήνει περιθώριο και στο σπέρμα της αμφισβήτησης να καρπίσει μέσα του και γύρω του. Προσβλέπει και ενδεχομένως μετέχει στην προπαρασκευή για την απελευθέρωση των Ελλήνων, παράλληλα όμως διατηρεί στενούς δεσμούς με την οθωμανική κυρίαρχη τάξη, και μάλιστα σε υψηλά της κλιμάκια. Είναι εντέλει ένας από τους ανθρώπους εκείνους που λίγα χρόνια αργότερα ξεκίνησαν και έφεραν εις πέρας την Επανάσταση του 1821, κληροδοτώντας στο κράτος που δημιουργήσαν ακριβώς τις αντιφάσεις αυτές που χαρακτηρίζαν και τις δικές τους προσωπικότητες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

[σελ. 1]

1815 Αύγουστου 7 καταγραφή από τὸ δεβανλίκι τοῦ Ἀργύρη Φιλίππου ὁποῦ εὑρέθη μέσα εἰς τὸ σπῖτι, ὅταν ἤλθαν οἱ βεκύλιδες βακουφίων Κωνστ(ντίνος) Γιάννης καὶ Τζιοάνης Ἀναγνώστου ὁμοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγωραστὰς Παναγιώτης Ἄκατος καὶ Γραμμένος Ρήγα με δὺω κατῆδες ὁ ἓνας τοῦ Βόλου Μεχμέτ ἐφέντης καὶ ὁ ἄλλος τῆς Ἀργαλαστῆς Ἰσοῦφ ἐφέντης ὁμοῦ καὶ ἄνθρωπος τοῦ Μουχαβούμ Μεχμέταγα, διὰ νὰ τὸ κάμνω τεσλίμι εἰς τοὺς ἀγωραστὰς κατὰ τὸ ἔμπρι τῆς βασιλείας, κάμνωντας τεσλίμι τὰ κάτοθεν εὑρεθέντα πράγματα πρὸς τὸν Ἀργύρι Νικολάου τὰ ὁποῖα καὶ τὰ ἐπ[ε]ρίλαβεν εἰς τὸ ἐδικόν του σπῖτι.

27: μαξιλάρες

19: ἔτι: σταμπαδένιαις ἄδειαις

06 μακάτια στάμπα: 3: με φοῦντες καὶ 3 σαντέδικα

01 σοφρά στάμπα

- 01 προσκέφαλο με μία όκη φοῦσκες τζήρικα
 03 φoσtάνια παννίτικα μεγάληα
 01 ἔτι μικρὸ
 04: ἀντερὶὰ τζόχινα
 01: δουλαμὰ τζόχινον
 02: κοντογούνια τζόχινα μικρὰ τοῦ παιδιοῦ
 01 ἀντερὶ ἀλατζία τοῦ ἰδίου
 01: ὁμοίως ντουλαμὰ τοῦ ἰδίου
 01 ὁμοίως κοντὸ τοῦ ἰδίου
 02: βρακιὰ ἓνα τζόχينو καὶ ἓνα παννίτικο τοῦ ἰδίου
 01 παιδηκὸ πάπλωμα
 04 ἀντερὶὰ ἀλατζαδένια τοῦ κοριτζιοῦ -
 02 μαφέσια παλαιὰ
 03 ὑποκάμισα ἄσπρα γυναικία
 06 ὁμοίως ἀνδρῖκια τῶν παιδιῶν
 01 γιλέκι τζόχينو
 01 ζωνάρι στάμπα
 02 πεστεμάλια
 01 δουλαμὰ σιαγιάκι
 01 γιακαλὶ }
 02 γουνέλαις } σκουτὶ
 02: ζευγ(άρια) τζοράπια
 ἕως 100 δρᾶμ: βαμμένο νῆμα
 01 φουσιρὸ
 16: καρπέταις, κιλίμια παλιά, κενούρια
 02 σινζαντέδες 1: νέα
 01 κηλίμι
 06 παπλώματα
 03 στρώματα - παννίτικα
 01 μπενίσι: τζόχينو
 01: ἀντερὶ μακρὸν παλαιὸς ἀλατζιὰ
 06: δοζίναις χουλιάρια
 01 δουζίνα καλαγένια
 02: ζευγ(άρια) γυναικία παπούτζια-
 ἕως 300 δρᾶμ: ράμματα
 07: ζευγ(άρια) παπούτζια γυναικία -4
 07: ζευγ(άρια) τερλίκια
 02: ζευγ(άρια) γόβες
 02 ζευγ(άρια) μιτάρια
 05 ζευγ(άρια) τζουράπια

01 προσκέφαλο με μία όκλα βαμπάκι
01 τόπι ταϋλες
01 καναβέτα με όκτω γιαλιά μπότζες
01 κούφα με 18: σκουτέλια
01 κούφα έτι με 40: πιάτα
02 χουκάδες του γλυκού
02 π(ή)χες) κοκλόνημα
02 πανέρια

[σελ. 2]

4: σενδούκια κληδομένα, και βουλωμένα
1: πανέρι με ούφακ τουφέκια
35: πιάτα έτι μεγάλα μικρά και γαβάθες
2 καθρέπτες μεγάλοι
1 σιδερόφκιαρο
1 μεταξωστάτηρο
1: κληδότασα
1: καζανάκι
1 τένξερη
8 καρπέταις
4: στρώματα
65: πιάτα άσπρα
45 γιαλιά
2 ταυλάδες του καβέ
11 κεσέδες του γλυκού καβανόζια 3
1: όμπρέλα
1: καθρέπτη
2: βαμπακερά στρώματα άδεια
4: τζημπούκια χωρίς μαμέδες
1: μπεζακτά με σιντέφια
1 τουφέκι
3: στρώματα γιομάτα με λινόξυλα
1: πιτοτάψι
3: καντιέρια
3: καναβέτες
1 καλαμάρι τενεκες του σκριτορίου
1 ίμαμες κιχιριμπάρι πρόστυχον
1 παλιοσενδουκάκι
33 καλάμια με μετάξι
1 τραπέζι ξύλινον

1 σκριτόριον
 1: σοφρά σκαμνί
 3: 4 εἰκονίσματα [.]κολινι
 15 καρέκλες
 2 ψάθες
 1 ἱμπρίκι
 10: ὀκ(άδες) τζήρκα μαλιὰ
 1: λύχνο
 ἔως 3: κοιλὰ σιτάρι κριθάρι καὶ βρύζα
 2: ἀνεμοδοῦρες
 3: σκαβίδια
 3: καντάρια
 18: σκουτέλια
 2: σκάρες
 1: τηγάνι τοῦ καβέ
 1: κρασοκάνατο
 ἔως 2: λουτζ(έκια) κουκιά
 1: δερματάκι μὲ τυρί
 4 πυθαράκια μὲ τουρσί
 2 τζητούραις
 1 σιζάντε
 1 σινή
 1 σιάτζι 3: πυροστιάις

[σελ. 3]

3: ταβάδες
 2 τηγάνια
 2 τενζερέδια
 1: πλακί
 1 χαλκουνζούκι
 [[4 βαρέλια]]
 2: καζάνια τὸ ἓνα μὲ καπάκι
 1: γκιούμι
 2 μαγκάλια
 1 χειρόμυλον
 2 δικέλια
 1: τζεκούρι

τὰ ὅσα ἔμειναν μέσα στὸ σπίτι
 4: βαρέλια

1: κᾶδι

50: πυθάρια

μέσα εἰς τὸ μικρὸ σπῖτι

7: πυθάρια

1 καλαμοτῆς καὶ μερικὰ σανίδια

» Παναγιώτης Ἀλεξανδρῆ Ἄκατος παρόν :-

Γραμμενως Πηγὰ παρον

» Ἰωάννης Ἀναγνώστου παρόν

» ο Κωνσταντῆς Ἰωάννου παρὼν

Πηγῇ: Βιβλιοθήκη Μηλεών, φάκελος Κ, ἔγγραφα 1 καὶ 7.

Σημειώσεις

ἀλάτζι > ἀλατζᾶς (τουρκ. alaca): ποικιλόχρουν καὶ αραιὸ βαμβάκερὸ ὕφασμα

ἀνεμοδοῦρα: χειροκίνητη ξύλινη εκκοκκιστικὴ μηχανή γιὰ το βαμβάκι

ἐντερὶ (τουρκ. entari): φόρεμα ἀπὸ λεπτὸ ὕφασμα

βρίζα: ποώδες φυτὸ με χαρακτηριστικὸ παίξιμο των σταχυιδίων του στο φύσημα του ἀέρα

γιακαλί (τουρκ. yakali): περιλαίμιο

γκιούμι (τουρκ. gügüm): δοχείο γιὰ βράσιμο καὶ μεταφορὰ θερμοῦ νεροῦ

γουνέλα (ιταλ. gonnella): γυναικεῖο φόρεμα

δουλαμάς / ντουλαμάς / ντολαμάς (τουρκ. dolama): μακρὸ φόρεμα

ἱμαμέδες / μαμέδες: επιστόμια τσιμπουκιῶν

καβανόζι (τουρκ. kavanoz): δοχείο στρογγυλὸ καὶ βαθουλὸ γιὰ γλυκά, τουρσιά κ.ά.

καλαγένια (τουρκ. kalay): φτιαγμένα ἀπὸ καλὰι (κασσίτερο)

καναβέτα (ιταλ. canaveta): ξύλινο κιβώτιο με θήκες γιὰ τοποθέτηση μπουκαλιῶν

καρπέτα (βεν. carpèta): φύστα

κιλίμι (τουρκ. kilim): χαλὶ κατώτερης ποιότητος

κλειδότασα: χάλκινο σκεῦος μεταφορὰς φαγητοῦ

κοκλόνημα: κούκλα νήματος, νήμα τυλιγμένο σε δέσμη

κούφα / κόφα (βεν. cofa): μεγάλο κοφίνι

λινόξυλο: το φυτὸ του λinaριού χωρὶς το σπέρρο

λουτζέκι / ὀλτζέκι (τουρκ. ölçek): το τέταρτον του κοιλού

μακάτι (τουρκ. makat): ἐπίστρωμα

μαφέσι (τουρκ. mafes): κάλυμμα κεφαλῆς, φέσι

μεταξωστάτηρο: ζυγαριά γιὰ το μετάξι

μιτάρια < μίτος: τα καλάμια πίσω ἀπὸ την κρεβαταριά ὅπου προσαρτώνονται τὰ νήματα, ἐδὼ

ἴσως κάποιον εἶδος υφαντῆς κάλτσας

μπεζακτάς (τουρκ. bezahta): χρηματοκιβώτιο

μπενίσι (τουρκ. binis): επανώφρι

μπότζα / μπότσα (ιταλ. bozza): δοχείο λαδιού ἢ κρασιού

οὔφᾶκ (τουρκ. ufak): μικρός

πεστεμάλι (τουρκ. pestamal): πετσέτα προσώπου, μπανιερό
 πλακί: σκεύος για την κατασκευή φαγητού
 πυροστιά: χάλκινος μεταλλικός τρίποδας, στον οποίο τοποθετούσαν τη χύτρα πάνω από τη φωτιά
 σαντέδικο (τουρκ. sade): απλό
 σιαχιάκι / σαχιάκι: μάλλινο χονδρό ύφασμα άριστης ποιότητας
 σιάτζι (τουρκ. sac): λαμαρίνα για μαγείρεμα
 σιζαντές / σινζαντές (τουρκ. seccade): μικρό χαλί
 σινί (τουρκ. sini): χάλκινο ή ορειχάλκινο ταψί με κοντά χείλη, κυρίως για πίτες
 σιντέφι / σεντέφι (τουρκ. sedef): μάργαρος
 σκουτέλια (λατ. scutellum-scutalla): πιάτα, μικρές γαβάθες
 σκουτί < αρχ. σκυτίον: χονδρό μάλλινο ύφασμα
 σκριτόριο (ιταλ. scrittorio): γραφείο
 σοφράς (τουρκ. sofra): χαμηλό τραπέζι φαγητού
 στάμπα (ιταλ. stampa): εκτύπωση, σχέδιο
 ταβάζ (τουρκ. tava): ταψί
 τερλίκι (τουρκ. terlik): πάνινη παντόφλα συνήθως χειροποίητη
 τεσλίμι (τουρκ. teslim): παράδοση, εκχώρηση
 τζίρκια (ιταλ. incirca): περίπου
 τζιτούρα: αγγείο με ράμφος
 τζοράπι > τσοράπι (τουρκ. corap): κάλτσα, συνήθως μάλλινη
 χαλκουντζούκι: χάλκινο δοχείο απορριμμάτων
 χουκάδες (τουρκ. hukka): κουτί
 χουλιάρι < κοχλιάριο: κουτάλι

* Για την ερμηνεία των λέξεων χρησιμοποιήθηκαν τα βοηθήματα:

Ν. Αλιπράντης, *Λεξικό των ιδιωμάτων και των εγγράφων της Πάρου*, Αθήνα 2001, Δ. Βαγιακάκος, *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών, εμπορικών και οικονομικών όρων του ελληνικού χώρου (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1990, Δ. Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1949, Κ. Κουκίδης, *Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής*, Αθήνα 1960, Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματοείας*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1973, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1980, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1982, τ. Θ' Θεσσαλονίκη 1985, τ. Ι' Θεσσαλονίκη 1988, Κ. Λάμπας – Ρόδη Σταμούλη, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Αλληλογραφία*, τ. 1 1802-1817, Αθήνα 1989, Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1998, Ι. Παμπούκης, *Τουρκικό λεξιλόγιο της νέας ελληνικής*, τ. 1, Αθήνα 1988, Β. Παναγιωτόπουλος (έκδ.), *Αρχείο Αλή πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Γλωσσάρι, υπό έκδοση από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Ν. Παναζόπουλος, *Δέσποινα Τσούρα-Παπαστάθη, Κώδιξ μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης ιζ'-ιθ' αι.*, Θεσσαλονίκη 1974, Π. Παπαζαφερίδου, *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης και εθίμων του ελληνικού λαού ιδ'α δε της Πελοποννήσου*, Πάτρα 1887, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1976, Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινήτα και ακίνητα πράγματα του Ευαγγέλη Περισταίου Σούδιτου Βένετου του κατά την Σκάλη της Λάρνακος*, Λάρνακα 1998.